

Menno L. Hoeksema

De puinhopen herbouwen? Reflecties.

Bilthoven, voorjaar 2015.

© 2015 Maatschap Iris Adviesgroep, Bilthoven.
Alle rechten voorbehouden. All rights reserved.
Citeren met bronvermelding toegestaan.

6. Kennis en de misverstanden.

Een verkenning in de wereld van creativiteit, vernieuwing en talent.

Inhoud:

0. Intro.

1. Inleiding.

2. Kennisontwikkeling.

2.1 Ter wille van het nut en ter wille van het inzicht.

2.2 Ideaal en illusie.

2.3 Vermaatschappelijking.

2.4 Dilemma's.

2.5 Genereren van kennis.

2.6 Convergentie en divergentie.

2.7 De wetenschap en haar beperkingen.

2.8 Vooruitgang.

3. Wenen.

Explosie van creativiteit en vernieuwingsgezindheid.

3.1 Momentum.

3.2 Geestelijke omwenteling.

3.3 Het mysterie.

3.4 De Joden.

3.5 De ware verlichting.

3.6 En vervolgens.

4. Globalisering.

Wereldwijde mobiliteit van intellectueel talent.

4.1 Mobiliteit.

4.2 American Dream.

4.3 Positionering van wetenschappelijke instellingen.

5. De onderwijsinstelling met een legende.

5.1 Het onderzoek van Burton R. Clark.

5.2 De drie instellingen.

5.3 Mechanismen voor een organisatie-legende.

5.4 De instelling met een legende, wat is dat?

6. Ontwikkeling en vorming.

6.1 Noodzaak.

6.2 Paradigma en idealen.

6.3 Beukenstein International.

6.4 Praktijkervaring is de beste leermeester. De totale mens.

6.5 Compromisloos gaan voor intellectueel topniveau. Onafhankelijkheid. Non-conformisme.

6.6 Intellectueel topniveau en gewoon niveau die elkaar versterken. Topambities en verdraagzaamheid.

6.7 Idee en concretisering.

7. Omgaan met talent.

7.1 Herkennen en ontwikkelen.

7.2 Toptalent.

7.3 Ontwikkelen van toptalent tot virtuositeit: kansen en bedreigingen.

7.4 Ontwikkeling en vorming als sociaal en maatschappelijk probleem.

8. Het onverwachte en het onvoorspelbare.

8.1 Ideeën en idealen.

8.2 Wat van de natuurkunde niet te verwachten viel. Albert Einstein.

8.3 Het zou nooit meer worden zoals het was. Serge Diaghilev.

8.4 Onze ideeën zijn even op. Gerard 't Hooft.

8.5 Naderen tot het lege centrum?

0. Intro.

Kennisintensiteit wordt dikwijls genoemd als een van de meest vooraanstaande kenmerken van onze huidige samenleving. Innovatievermogen als een van de belangrijkste succesfactoren voor economische groei en welvaart. Hoe werkt het creatieve proces waaruit inzicht en kennis voortkomen? Wat zijn de voorwaarden waaronder echte vernieuwing, wellicht doorbraken mogelijk zijn? Zijn tijden en omstandigheden waar deze zich voordoen te kennen en eventueel te reproduceren? Doorbraken blijken zich te hebben voorgedaan. In het intellectuele, creatieve en spirituele tegelijkertijd. Waar het momentum van tijd, plaats, omstandigheden en personen aanwezig bleek.

1. Inleiding.

Volgens de communis opinio is in de Nederlandse samenleving kennisintensiteit een sleutelbegrip. Bijvoorbeeld met betrekking tot de economie, die kennisintensief moet zijn, om bij ons hoge niveau van arbeidskosten voldoende meerwaarde te genereren. Die dus voor een aanzienlijk deel moet bestaan uit kennis- en technologie-intensieve, innovatieve bedrijven en activiteiten.

En niet alleen ten aanzien van de economie in enge zin, maar van de maatschappij als geheel en het omgaan met vragen en problemen, veronderstellen wij een kennis gerelateerde benadering. Onderzoek, conclusies, inzicht, ontwikkelingen en maatregelen; langs deze trits verlopen veel processen en wij vinden dat de gewone gang van zaken. Ook zeggen wij graag van onze beroepsbevolking dat zij gemiddeld hoog opgeleid en van een hoog vakbekwaamheids- en competentieniveau is.

Klachten zijn er ook, regelmatig en reeds gedurende langere tijd. Ons bedrijfsleven zou onvoldoende innovatief zijn. Te veel gericht op resultaten op korte termijn en te weinig geneigd te investeren in product- en procesvernieuwing. Behalve in de agrarische en aanverwante sectoren zouden onderzoekresultaten en nieuwe technologische kennis te weinig of niet snel genoeg doorwerken in bedrijfsleven en economie als geheel. Er zou te weinig kennistransfer zijn. Onze totale onderzoekinspanning zou niet groot genoeg zijn en een dalende tendens vertonen. Het onderwijs zou onvoldoende aansluiten op de ontwikkelingen in de arbeidsmarkt. En Nederlanders zouden te weinig werk maken van levenslang leren en liever gaan voor levenslange zekerheid. Voor baan zekerheid in plaats van voor werkzekerheid, welke laatste flexibiliteit en veelzijdige inzetbaarheid vraagt.

Ongetwijfeld is veel hiervan terecht. Regelmatig worden op allerlei niveaus en manieren pogingen ondernomen verbeteringen tot stand te brengen, met wisselend succes.

Maar in tegenstelling tot wat je zou verwachten, zijn in ons land los van het hoger onderwijs wetenschap en technologie nauwelijks nog onderwerp van politiek debat en samenhangend beleid. In voorwaarden scheppend opzicht; het creëren en in stand houden van de noodzakelijke onderzoekcapaciteit, ook die voor fundamenteel en zuiver wetenschappelijk onderzoek. Evenmin in toegepaste zin; het stimuleren van wetenschappelijk en technologisch onderzoek voor allerlei maatschappelijke en economische doelen en van het benutten van onderzoekresultaten en innovatiemogelijkheden.

En wat doet het met onszelf, de wetenschap dat wij een kennisintensieve samenleving zijn of in ieder geval moeten zijn. Om onze positie in de wereldeconomie ook op langere termijn te kunnen behouden. Of belangrijker: om voor onszelf en toekomstige generaties een zekere en redelijk stabiele welstand en een leefbare samenleving tot stand te brengen en te bewaren.

Is dit slechts een kwestie van voldoende wetenschappelijke en technologische inspanning? En daarmee van voldoende geldmiddelen, onder andere van overheidswege beschikbaar te stellen, zoals dikwijls gedacht en in media en politiek gecommuniceerd? Hoe zit het dan met verbeeldingskracht, creativiteit en vernieuwingszin op individueel en collectief niveau? En hoe gaan wij om met onze zogenaamde body of knowledge? Met ons gezamenlijk, gedurende eeuwen opgebouwd intellectueel kapitaal?

Nee, wij laten niet af de kennisintensiteit van onze hoog ontwikkelde Westerse en zeker ook Nederlandse samenleving te benadrukken. In onze hoog frequente uitingen ter zake is deze niet slechts aanwezig, maar neemt ook snel en mogelijk steeds sneller toe. Kennis is een of zelfs de sleutelfactor voor de wereld van morgen, hoor je dus met grote regelmaat verkondigen. Innovatie voor economisch en maatschappelijk succes.

Naast de inspanning aan wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, mogen wij redelijkerwijs dus een doordacht en zorgvuldig beheer van onze body of knowledge verwachten. Collectievorming, ontsluiting van bronnen, toegankelijkheid van wetenschappelijk onderzoek en onderzoekresultaten voor bedrijven en burgers en informatiedistributie zullen centrale aandachtsgebieden zijn. Deze zullen hoog in maatschappelijk en politiek aanzien staan.

De praktijk bevestigt deze verwachting niet zonder meer. Zij toont een zekere nonchalante slordigheid. Niet zelden lijkt het alsof er helemaal geen body of knowledge is en bijvoorbeeld enige tientallen jaren oude bronnen niet meer worden geraadpleegd.

Bij de bètawetenschappen ligt dit, buiten onderwijssituaties, wellicht voor de hand. Gezien de aard en snelheid van het proces van dikwijls zeer gespecialiseerde kennisontwikkeling in disciplines en subdisciplines, gepaard gaande met sterk toenemende elektronische en sterk afnemende papieren kennisoverdracht.

Bij de alfawetenschappen lijkt het mee te vallen. Het proces van kennisontwikkeling vertoont hier andere kenmerken en de ontwikkeling verloopt sowieso in een rustiger tempo. Literatuuronderzoek neemt hier bijvoorbeeld nog een belangrijke plaats in. Informatie- en kennisoverdracht geschiedt hier nog in belangrijke mate op papier of door elektronische documentuitwisseling. Elektronisering verhoogt sterk de toegankelijkheid van primaire en secundaire bronnen, ook oude. Het tot stand brengen hiervan is echter een zeer omvangrijk en daardoor langdurig en kostbaar proces.

In de gammawetenschappen, zoals de sociale wetenschappen en economie, lijkt continuïteit in kennisontwikkeling een probleem. Door de ontsluiting van bronnen via internet is dit eerder verergerd dan verbeterd, omdat niet via internet toegankelijke bronnen nu nog slechts met moeite te vinden zijn en hun bestaan vooraf moet worden gekend. Hierdoor lijkt soms de ontwikkeling van kennis cyclisch te verlopen. Na enige decennia worden dezelfde aandachtsgebieden en vraagstellingen opnieuw onderwerp van reflectie en wetenschappelijk onderzoek. Wij horen dan spreken van nieuw onderzoek, waarbij de vroegere resultaten dikwijls worden genegeerd. Alsof er weer helemaal opnieuw is begonnen. Alsof opgebouwde kennis door de loop der tijd noodzakelijk zijn geldigheid verliest.

Hoe ver gaan fragmentatie en hyperspecialisatie in de bètawetenschappen en wat zullen hiervan tenslotte de gevolgen zijn? Gaat elektronische ontsluiting van oude bronnen in de alfawetenschappen snel genoeg om het tempo van de tijd bij te houden? Worden in de gammawetenschappen oudere bronnen, zeg uit het pre internet tijdperk, niet meer geraadpleegd of gekend?

Kunnen wij nog wel van vooruitgang van de wetenschap en van het denken spreken?

Hoe werken processen van kennisvermeerdering en vernieuwing? Wat zijn de voorwaarden waaronder echte grensverleggingen, wellicht doorbraken mogelijk zijn?

Het ene antwoord is nog niet gevonden en kan misschien niet worden gevonden. Onderhouden en verder uitbouwen van wat je hebt. Vrij worden van oude ideeën en vooroordelen en radicaal opnieuw beginnen. Tijd, energie, concentratie. Motivatie en idealisme. Een stimulerende omgeving.

2. Kennisontwikkeling.

2.1 Ter wille van het nut en ter wille van het inzicht.

In onze door utilitarisme gedomineerde cultuur is de kijk op wetenschap en technologie dikwijls eveneens utilitair. In de openbare discussies en meningsvorming, in media en politiek domineren thema's als de economische betekenis, het belang van technologisch niveau en innovatievermogen voor de concurrentiepositie van het bedrijfsleven. Ook de mogelijkheden tot oplossing van maatschappelijke vragen en problemen, de betekenis voor gezondheid en levensgeluk, enz..

Wetenschapsbeoefening ter wille van het nut. Tegelijk het algemeen vertrouwen dat wetenschap en technologie zich steeds verder ontwikkelen, dat de kennis steeds verder toeneemt, dat wat nog niet mogelijk is mogelijk kan worden. Dat het verwerven van kennis een kwestie is van inspanning. En inspanning een kwestie van geld. Zo wordt het politiek debat over deze onderwerpen, voor zover dit plaatsvindt, steevast gedomineerd door de vragen rondom de beschikbare en ingezette geldbedragen.

Maar het nut is niet de enige en zelfs niet de diepste drijfveer van wetenschapsbeoefening. Een beetje ouderwets gezegd: aan de basis ervan staat de kennisbehoefte; de begeerte van de mens te weten. Wetenschapsbeoefening ter wille van het inzicht. Nieuwsgierigheid als een diep menselijke eigenschap. De dringende behoefte de omgeving waarin wij leven, de wereld, te kennen en te begrijpen, zo mogelijk te voorspellen en te beheersen. Inzicht te verkrijgen in het schone, het ware en het goede.

In onbekend gebied begint de filosofie. Want filosofie is verwondering, is wel gezegd. Grote vragen zoals: Wat is...? Hoe is het mogelijk dat...? Terminologie en verbindingen met reeds bestaande kennis en inzichten. Vervolgens de wetenschapsbeoefening in vakgebieden.

De zuivere wetenschap wordt uitsluitend ter wille van het inzicht beoefend. Zij heeft geen ander doel dan kennisvermeerdering op haar vakgebied. Zij heeft nut in zichzelf. Als zodanig vormt zij een wezenlijk onderdeel van onze cultuur. Haar aanwezigheid telt, niet haar directe betekenis of haar gebruiksnut. Voor zover al van nut kan worden gesproken, is het beschikbaarheidsnut, zowel van de resultaten als van de wetenschapsbeoefening als zodanig. In die zin is de zuivere wetenschap verwant aan de zuivere kunstbeoefening. Daarom moeten de middelen die haar ter beschikking worden gesteld niet aan voorwaarden gebonden zijn.

Zo is dit ideaal lang gekoesterd en vurig verdedigd. En in de kern blijft het waar. Denk aan de parabel van de zeewiergeleerde. De man die een groot deel van zijn leven in zijn eentje in een hoekje van de universiteit met iets op het gebied van zeewier bezig was, waarvan niemand iets begreep. Enige jaren na zijn dood bleek dat hij een heel belangrijke ontdekking had gedaan, waarmee de grenzen van de kennis fundamenteel waren verlegd. Zo zie je maar dat je individuen de ruimte en kansen moet geven.

Dikwijls hebben de aanhangers en vertolkers van het ideaal van de zuivere wetenschap de neiging gehad – en ten dele hebben zij die nog steeds – het aureool van verheven vrijheid en onaantastbaarheid als een universele eigenschap van alle wetenschappelijke activiteiten te beschouwen. Dat is sterk overdreven. Want de zuivere wetenschapsbeoefening, puur ter wille van het inzicht, hoe noodzakelijk zij

ook is, beslaat slechts een klein gedeelte van de totale wetenschappelijke inspanning.

2.2 Ideaal en illusie.

Er is ook kritiek op het ideaal van zuivere wetenschapsbeoefening als zodanig. De wetenschap is naar haar aard niet elitair, maar een in hoofdzaak democratisch bedrijf. Dit dient zo te worden uitgeoefend dat een vakgenoot, maar eigenlijk ieder normaal begaafd mens na voldoende studie, in staat is methoden en technieken op hun deugdelijkheid te beoordelen en de resultaten te controleren. Daarmee is de wetenschapsbeoefenaar verantwoordelijk, niet alleen in inhoudelijke zin, voor inhoud, aard en kwaliteit van het uitgevoerde werk, maar ook, eventueel tezamen met anderen in samenleving en politiek, in morele zin. Voor de consequenties die openbaarheid en eventueel gebruik van de kennis kan hebben. Kernfysica en nucleaire technologie zijn een voor de hand liggend en politiek actueel voorbeeld. Waardevrije wetenschap is een illusie die te mooi is voor de wereld waarin wij leven. Evenzeer als de illusie dat de wetenschap slechts vanwege waarheidsliefde zou worden beoefend. De waarheid brengt de wetenschap niet aan het licht; slechts delen en aspecten daarvan.

Bovendien is er het probleem van de fragmentatie. De homo universalis is uitgestorven. De werkelijkheid van de natuur is veel te groot en complex gebleken om door één persoon te kunnen worden omvat. Maar tot welke samenhangende kennis leidt de steeds verdere minusculisering in disciplines en subdisciplines? Wat weten wij eigenlijk? Bijvoorbeeld van de mens, van onszelf?

2.3 Vermaatschappelijking.

Gedurende de laatste halve eeuw is de wetenschap grotendeels uit haar ivoren toren gekomen en gevoeliger geworden voor maatschappelijke en politieke belangen en prioriteiten. Dit mede onder invloed van overheidsbeleid en –financiering. Typerend is de naamsverandering van de uit de jaren dertig van de vorige eeuw stammende Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) in Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Niet langer uitsluitend zuivere wetenschap, maar ook voor de maatschappij relevant fundamenteel onderzoek en zelfs wel toegepast onderzoek.

Onderscheid in zuiver, vrij wetenschappelijk onderzoek en fundamenteel wetenschappelijk onderzoek dus. Het eerste is zoals boven gezegd; vrij en puur, uitsluitend gericht op verwerving en vermeerdering van kennis van en inzicht in wat dan ook. Het tweede is een meer gebundelde en programmatische inspanning, met als doel de kennis in bepaalde disciplines of interdisciplinair vooruit te laten komen, ook in het licht van gebleken kennisbehoeften, zoals bijvoorbeeld op medisch gebied. Kijken wij naar de totale wetenschappelijke inspanning van een land zoals het onze, dan hebben wij het bij de zuivere wetenschapsbeoefening over hoogstens vijf procent van het totaal. Het fundamenteel onderzoek beslaat een veel groter aandeel: ca. 30 procent. De rest is toegepast onderzoek en ontwikkelingswerk in zijn vele stadia en vormen.

2.4 Dilemma's.

Naast de inhoudelijke en maatschappelijke vragen rondom de wetenschapsbeoefening zelf, zijn er de maatschappelijke en morele vragen rondom de beschikbaarheid en verspreiding van kennis. Aan de ene kant het ideaal van het

volledig vrije en algemeen gedeelde intellect en kennisreservoir. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de free software community.

Aan de andere kant private en collectieve belangen bij uitvoering en financiering van wetenschappelijk en technologisch onderzoek en ontwikkelingswerk en eigendom van uitkomsten, resultaten en gegenereerde kennis. De relatie tussen de grote geldbedragen, nodig voor investeringen en veelomvattende en langdurige researchprogramma's en de genomen risico's enerzijds en gelegenheid tot terugverdienen en een zeker rendement anderzijds, zoals in de farmaceutische industrie.

Weer aan de andere kant de morele vragen naar de consequenties van toepassing van kennis en technologie. Of het al dan niet toegang hebben tot de resultaten, bijvoorbeeld op medisch gebied.

De voortdurende en toenemende spanning tussen enerzijds de natuur en kosmos waarin wij leven en de kennis die over haar te verwerven is als collectief goed, onvervreemdbaar bezit van ons allen. En anderzijds de grote particuliere en zakelijk industriële, militaire, nationale en regionale belangen bij genereren en exploiteren van kennis en technologie als individuele goederen, met octrooiering en monopolisering tot gevolg.

Eerder creëert onderzoek de realiteit dan dat zij deze bloot legt. Vooral in de hoog technologische wetenschap van nu gaat het er minder om de werkelijkheid te doorgronden, dan haar naar eigen hand te zetten. Daarom is de vraag heel belangrijk om wiens hand het gaat. En in welke richting deze hand de vooruitgang stuurt. Bijvoorbeeld de hand van grote industriële ondernemingen (zoals farmaceutische industrieën) met grote financiële belangen bij resultaten en exploitatie. Terwijl wetenschapsbeoefenaren en anderen dikwijls over onderzoek spreken alsof dit de realiteit weerspiegelt, waarschuwen wetenschapsonderzoekers en wetenschapsbeoefenaren zelf dat dergelijk realisme achterhaald en niet langer houdbaar is. Het centrale punt is dat veel door de wetenschap geboekte vooruitgang niet gaat langs een pad dat tevoren al bestond, maar langs een door wetenschapsbeoefenaren zelf uitgehakt pad. Dit is reïficeren; het creëren van werkelijkheid.

2.5 Genereren van kennis.

Het proces van wetenschapsbeoefening, van het genereren van wetenschappelijke kennis, is er een van menselijke activiteit, interactie en samenwerking. Het is dus onderworpen aan de eigenschappen en wetmatigheden van menselijk functioneren en menselijke interactie, van sociaalgedrag. Het kent in beginsel twee varianten; een klassieke en een moderne, met de geleerde in verschillende rollen. Eigenlijk zijn dit twee uitersten op een continuüm. Er bestaat een scala aan tussenvormen.

In de klassieke variant is de geleerde het geniale individu. De enkeling die het wetenschapsgebied als geheel overziet en niet zelden zelf als pionier heeft verkend, bewerkt en ontgonnen. Dikwijls met één of enkele leerlingen, jongere vakgenoten of assistenten. De leermeester, autoriteit, die meestal niet door één persoon kan worden vervangen of opgevolgd. Na wie het vakgebied in meerdere disciplines of subdisciplines uiteen valt. De authentieke professor met zijn jongere leerlingen. Een aristocratisch model, waarin goed is wat de autoriteit, de professor, goed vindt. Door de snelle ontwikkeling van de moderne wetenschappen gedurende de negentiende en twintigste eeuw verdween de homo universalis en werd ook dit klassieke model zeldzamer. Momenteel komt het nog voor in de alfa- en een deel

van de gammawetenschappen. Veelal ook in een minder extreme variant; de professor als hoofd van een onderzoeksgroep, soms in teamverband met meerdere professoren. Of als directeur van een onderzoeksinstituut, of leider van een interuniversitaire onderzoeksgroep of onderzoekschool. Dan is hij (en steeds vaker zij) niet langer slechts de inhoudelijke kennisautoriteit en eventueel vaderfiguur, maar ook manager van programma's, projecten en organisatie. Toch blijft dit model in hoofdzaak aristocratisch. Het is het prototype van de cultuur die Harrison machtsgericht noemt. De koning met hofhouding. En de koning tegenspreken, dat is wel zo ongeveer het ergste wat een lid van de hofhouding kan doen en meestal dodelijk, in ieder geval in de zin van status binnen organisatie en vakgebied. Establishment vorming ligt dus op de loer. Belemmeringen voor vernieuwing, zeker als deze fundamenteel is, niet minder.

In de moderne variant is de geleerde leider van één of meer onderzoeksgroepen en gewoonlijk ook hoofd van onderzoekorganisatie of –instituut. Dit is de variant van de bètawetenschappen, inclusief de levens- en medische wetenschappen. Dit zijn de vakgebieden waar naast de menselijke kennis en inspanning dikwijls omvangrijke technische faciliteiten zoals laboratoria, reactoren en deeltjesversnellers nodig zijn. De wetenschap komt hier alleen vooruit door de gebundelde inspanning van meerdere, vaak vele personen. Daarbij neemt ieder een klein deel van het geheel voor de eigen rekening.

Hier werkt het leerling, gezel meestermodel. Leerling: student assistent, gevorderde student. Gezel: promovendus, die een eigen bijdrage levert aan het geheel van het onderzoekprogramma. Meester: hoogleraar en de postdoc die doorgroeit in de wetenschap en te zijner tijd zelf hoogleraar wordt. De overige gepromoveerden van lieverlede afzwaaiend naar management- en beleidsfuncties in eigen organisatie of elders.

Ideaal typisch is dit het model van de meritocratie. Ongeacht wie je bent of wat je afkomst is, word je gewaardeerd om wat je wetenschappelijk presteert en bijdraagt aan de kennisontwikkeling. En het moet gezegd dat het wereldwijd in de beoefening van deze wetenschapsgebieden in hoge mate zo functioneert. Tegelijkertijd ligt maken van onderscheid steeds op de loer, al was het maar omdat het niet altijd ten onrechte is. Er zijn nu eenmaal gewone wetenschappers, goede, grote en zeer grote. Er bestaat dus zoiets als gezaghebbendheid, deels terecht, deels niet. Zij wordt ook graag geclaimd, niet zelden om commerciële of politieke redenen. En de strijd om overheidsgeld doet er geen goed aan. Ook hier doet establishment vorming zich voor, met de zelfde nadelen en gevolgen als bij de klassieke variant.

En in een egalitaire cultuur als de Nederlandse ook nog in een speciale vorm: die van de non interventie. Ben je eenmaal toegelaten tot het gilde van vakbroeders, dan zijn allen gelijk. Steun jij mij, dan steun ik jou. Doe jij iets voor mij, dan doe ik iets voor jou. In zo'n omgeving is het op nationaal niveau stellen van prioriteiten zo goed als onmogelijk. Ons land is daarvoor gewoon te klein. Internationale samenwerking is ook om deze reden onontbeerlijk.

2.6 Convergentie en divergentie.

Veelal wordt verondersteld dat vermeerdering van wetenschappelijke kennis slechts een kwestie is van inspanning en daarmee van geld. En er bestaan veel gebieden van onderzoek en ontwikkeling waar dit inderdaad zo is. In ieder geval op het oog en op korte termijn. En temeer naar mate het in hogere mate om toegepast onderzoek en ontwikkelingswerk gaat.

Als het in een bepaald gebied van fundamenteel of toegepast onderzoek zo is, dat verhoging van de inspanning inderdaad leidt tot concretisering en uitwerking van de vraagstellingen, tot verhoging van de eenduidigheid en de eenstemmigheid in de gegeven antwoorden, dan is er sprake van convergentie. Door de onderzoekinspanning groeien de verschillende deelgebieden, deelonderwerpen en deelvragen als het ware naar elkaar toe. Er ontstaat een steeds hogere mate van eenstemmigheid over de juiste aanpak, het juiste antwoord of de beste oplossing. Convergent zijn dus die probleemvelden die, naar mate wij onze intellectuele en technologische inspanning vergroten, dichterbij oplossingen komen. Het vinden van oplossingen, het vinden van methoden en technologieën, is hier vooral een kwestie van gekwalificeerde menselijke inspanning, passende infrastructuur en geld. Op deze wijze is het mogelijk geworden bemande reizen naar de maan uit te voeren. Velen hebben het optimistische geloof dat vrijwel alle problemen waarmee de wereld te worstelen heeft, van dit karakter zijn.

Indien het echter in een bepaald gebied van fundamenteel of toegepast onderzoek zo is, dat verhoging van de inspanning leidt tot verschillen in vraagstellingen, in aanpak en gehanteerde methodes en technieken en tot geheel verschillende (soorten) antwoorden, dan is er sprake van divergentie. Door de onderzoekinspanning groeien de verschillende deelgebieden als het ware verder uit elkaar. Van eenstemmigheid kan steeds minder sprake zijn.

Waardoor ontstaat het verschil in convergente en divergente gebieden van wetenschap?

Allereerst door de relatie tussen onderzoeker en object van onderzoek. In de natuurkunde, overige bètawetenschappen en biologische en medische vakgebieden wordt onderzoek gedaan in laboratoria, met behulp van technische faciliteiten of op andere wijze aan dode materie of levende organismen. De onderzoeker onderzoekt het onderzochte. De onderzoeker is gescheiden van, staat boven het object. Iedere onderzoeker kan het zelfde onderzoek doen op de zelfde manier. Ieder door een onderzoeker gedaan onderzoek kan door een ander worden gereproduceerd, bijvoorbeeld ter verificatie van gepubliceerde resultaten. Hierdoor verkrijgen de resultaten en de opgebouwde wetenschappelijke kennis gaandeweg een toenemende mate van algemene geldigheid, van universaliteit. Dit is convergentie. Deze wijze van wetenschapsbeoefening heeft gedurende lange tijd als ideaaltipe gefungeerd, ook in bijvoorbeeld de sociale wetenschappen; het zogenaamde Sciëntisme.

Maar in de menswetenschappen zoals de sociale en de economische wetenschappen, psychologie of pedagogie kan er geen scheiding zijn van onderzoeker en object. De mens en zijn individueel of sociaal gedrag of zijn ontwikkeling is object van onderzoek. Maar de mens voert dit onderzoek ook zelf uit. De onderzoeker kan niet boven zijn of haar object staan. Hij of zij is immers zelf een mens. Ook zijn laboratoriumsituaties in sommige van deze wetenschapsgebieden slechts beperkt toepasbaar en in andere helemaal niet. Evenmin als de mogelijkheden tot het uitvoeren van experimenten.

Er bestaan veel verschillende opvattingen en denkbeelden ten aanzien van het menselijk leven en het mens-zijn. Deze worden ook aangehangen door mensen die wetenschapsbeoefenaar zijn en wetenschappelijk onderzoek doen. Daardoor worden de menswetenschappen beoefend vanuit veel verschillende gezichtspunten ten aanzien van het object van onderzoek. Dit leidt tot uiteenlopende vraagstellingen, benaderingen, methodes en technieken en daarmee ook tot verschillende en dikwijls

onderling niet vergelijkbare uitkomsten. De op deze wijze opgebouwde kennis heeft geen universeel karakter. Zij is niet algemeen geldig, maar paradigmatisch; afhankelijk van de vraagstellingen en gehanteerde vooronderstellingen, methodes, technieken en gewoontes. Dit is divergentie.

In bepaalde gebieden van onderzoek en ontwikkeling bouwen wij dus convergent voort op de bestaande body of knowledge en bouwen wij deze steeds verder uit. In andere is sprake van uiteenlopende en in veel gevallen competitieve paradigma's en divergente, steeds verder uit elkaar groeiende inzichten. Daarbij vindt divergentie zijn oorzaak niet slechts in de aard van de probleemvelden en vraagstellingen, maar ook in de sociologie van de wetenschapsbeoefening zelf.

Slechts ten dele kunnen wij dus van wetenschappelijke kennis zeggen dat zij universeel is. En zelfs in afnemende mate. Want de geldigheid van theorieën duurt totdat hun ongeldigheid blijkt. En steeds meer rijst het vermoeden, onder meer door de technologische ontwikkelingen die steeds nieuwe waarnemingsmogelijkheden en steeds krachtigere computers voortbrengen, dat ook de fysica en andere bètawetenschappen paradigmatisch zijn. Dat er wellicht geen universele kennis bestaat. Dat de natuur wellicht fundamenteel onkenbaar is. Dat wat wij te weten komen tenslotte afhangt van wat wij willen weten of doen. Dat de wil tot weten dus de kennis regeert.

2.7 De wetenschap en haar beperkingen.

Niet iedere vraag is een wetenschappelijke vraag. Deze laatste moet door haar beantwoording kunnen bijdragen aan vermeerdering van de wetenschappelijke kennis. Dit leidt tot eisen qua inhoudelijkheid en vorm.

Om toegankelijk te zijn voor wetenschappelijk onderzoek, moet een onderwerp of probleemveld zijn voorbereid. Uit ideeën moeten theorieën en hypothesen zijn voortgekomen. En uit hypothesen wetenschappelijke vraagstellingen. Om wetenschappelijk te kunnen heten dienen deze hypothesen en vraagstellingen te voldoen aan eisen van empirische toetsbaarheid en falsifieerbaarheid. Van de resultaten, de uit het onderzoek resulterende antwoorden, moet de onwaarheid te allen tijde kunnen blijken. Want immers: honderd bevestigingen bewijzen niet de juistheid van een stelling, maar één ontkenning bewijst wel de onjuistheid. Daarom hebben resultaten van wetenschappelijk onderzoek naar hun aard een voorlopig karakter. Zij gelden voor waar zolang hun onwaarheid niet of nog niet is gebleken. En er kan, of volgens sommigen zelfs moet, van worden uitgegaan dat binnen kortere of langere tijd de onwaarheid van wetenschappelijke uitspraken altijd zal blijken. De houdbaarheidsduur van wetenschappelijke kennis is beperkt, daaruit blijkt de vooruitgang. De kennis komt niet vooruit door star vast te houden aan eenmaal bekend geoordeelde, geautoriseerde of gecanoniseerde waarheid, maar door het ontdekken van onwaarheid en voortzetting van de speurtocht.

Maar is deze hoogstaande opvatting van wetenschappelijkheid ook niet een te mooi ideaal voor de wereld waarin wij leven? Is dit in de weerbarstige praktijk van alledag, ook die van de wetenschapsbeoefening zelf, wel haalbaar? Gezegd is bijvoorbeeld wel dat als Newton aan deze eisen had moeten of willen voldoen, zijn gravitatieleer er nooit zou zijn gekomen.

Cruciaal voor vernieuwing is de vorming van ideeën, hypothesen en vragen. De verbeelding, die zich afvraagt: zou het misschien kunnen dat...? Richtlijnen als falsifieerbaarheid en dergelijke, hoe belangrijk ook voor wetenschappelijkheid, komen daarna pas aan de orde.

De creativiteit zit in een vroeg stadium, zowel inhoudelijk als methodisch. Voor het ontwikkelen van thema's en vraagstellingen, evenals van benaderingen en aanpak. Zij kan tot uitdrukking komen door individuele verbeeldingskracht, door energie en activiteit van een enkeling. Maar ook en niet zelden door interactie; de gezamenlijke verbeeldingskracht binnen een groep. En door mobilisatie van onder de oppervlakte van het individueel of collectief bewustzijn verborgen kennis en ervaring. Zo kan door synergie kennis niet alleen worden gedeeld, maar ook worden gegenereerd. Voorbewerking als deze kan een probleemveld of onderwerp toegankelijk maken voor wetenschappelijke vragen en wetenschappelijk onderzoek.

Maar niet alle kennis hoeft wetenschappelijk te zijn. De ideeën die gebundelde creativiteit oplevert, de aldus ontwikkelde kennis, kunnen resp. kan ook direct tot toepassing komen in de praktijk, bijvoorbeeld van ondernemingen. De consultancypraktijk werkt vaak op deze manier, hoewel zij zeker ook gebruik maakt van wetenschappelijke kennis en regelmatig zelf aan wetenschappelijke onderzoekactiviteiten bijdraagt.

Het scherp maken van onderscheid tussen wetenschappelijk en niet wetenschappelijk is belangrijk uit een oogpunt van wetenschappelijke kwaliteit. Maar waar het gaat om kennis van en voor de praktijk is het niet steeds nodig aan strikte eisen van wetenschappelijkheid te voldoen. Bovendien bestaat er meer dan één vorm van wetenschappelijke kennis. Naast algoritmen zijn er heuristieken. Willen wij, bijvoorbeeld in de professionele praktijk, onze uitspraken en conclusies een wetenschappelijke status meegeven, dan zal dit tot uitdrukking moeten komen in de organisatie en systematische documentatie van het professionele en creatieve proces. Daaruit kan blijken hoe sterk en hoe zwaar onze, gewoonlijk heuristische, uit de praktijk afkomstige uitspraken zijn. Wat wij redelijkerwijs openbaar als gewonnen wetenschappelijke kennis kunnen verantwoorden, verifieerbaar en in beginsel herhaalbaar.

2.8 Vooruitgang.

In de term vooruitgang kunnen verschillende gradaties worden aangebracht. Zij is te onderscheiden in kennisvermeerdering, vernieuwing en doorbraak.

Kennisvermeerdering komt tot stand door gestaag voortwerken langs bestaande lijnen. Door steeds andere en wellicht ook nieuwe toepassingen van theoretische concepten. Zoals wel wordt gezegd: na een vernieuwing komen de toepassers. Dissertaties waarin een volgende toepassingsmogelijkheid wordt uitgewerkt en geëvalueerd. Onderzoek in opdracht van belanghebbenden bij bepaalde toepassingen in de markt. Overheidsprogramma's of –opdrachten ten behoeve van oplossingen in de sfeer van maatschappelijke vraagstukken. Dit alles vermeerdert de kennis ten aanzien van toepasbaarheid en bruikbaarheid van een bepaald theoretisch concept en verdiept het inzicht in voor- en nadelen onder verschillende omstandigheden en praktijkproblemen.

Vernieuwing betekent wetenschappelijke grensverlegging. Deze gaat dikwijls langs de weg van het onvoorspelbare. En een wetenschappelijke doorbraak is een intellectueel-technologische discontinuïteit. Een totale verandering in denken, benadering en vraagstellingen, leidend tot geheel nieuwe inzichten en kennis. Waarbij het bestaande wel geldig kan blijven, maar dan een bijzonder geval blijkt van iets veel groters.

Belangrijke ontdekkingen zijn niet zo vaak het gevolg van een gebundelde en systematische inspanning en doorbraken helemaal niet. Niet zelden worden zij min of meer bij toeval gedaan c.q. vinden zij bij toeval plaats en komen vanuit een hoek

waar zij allermint werden verwacht. Niet zelden ook verzet het wetenschappelijk establishment zich aanvankelijk en soms hevig en hardnekkig tegen nieuwe inzichten.

3. Wenen.

Explosie van creativiteit en vernieuwingsgezindheid.

3.1 Momentum.

Is het wellicht zo, dat voor een grote grensverlegging of doorbraak op ieder gebied van wetenschap, cultuur, spiritualiteit, maatschappij en leven een zeldzaam of zelfs uniek momentum nodig is? Een eenmalig samengaan van tijd, plaats, personen en omstandigheden? Een historische noodzakelijkheid, wellicht ook een kosmische wetmatigheid?

Het klassieke Athene van de vijfde en vierde eeuw voor Christus wordt wel beschouwd als plaats en tijd waar zich iets dergelijks heeft voorgedaan. Bij pogingen tot verklaring worden factoren genoemd als de autarkische stadstaat en de openbaarheid van het debat en democratisch bestuur, de invloeden van buitenlandse culturen, met name Babylonië, Perzië en Egypte en de instroom van mensen van elders. Gerefereerd wordt wel aan het gegeven dat de meeste bekend gebleven Atheense filosofen daar niet zijn geboren.

Hiermee is nog niets begrepen of verklaard. Hiermee zijn hoogstens enige kenmerken benoemd als basis voor pogingen tot vergelijking met andere plaatsen en tijden waarin zich belangrijke ontwikkelingen voordeden.

Zoals in het vroeg middeleeuwse Spanje ten tijde van de kaliefen van Cordoba. Waar een uniek samenspreken bestond van Joodse, Islamitische en Christelijke geleerden.

Zoals in het veertiende eeuwse Florence en het laat zestiende eeuwse Londen.

Zoals in het vijftiende en zestiende eeuwse Antwerpen en vervolgens in het zeventiende eeuwse Amsterdam. Het eerste een centrum van handel en internationaal humanisme. Het tweede ook van internationale handel en van beeldende kunst, wetenschap en techniek.

Het zijn maar voorbeelden. De lijst is veel langer en bevat ongetwijfeld plaatsen en tijden waaraan wij op het eerste gezicht niet zouden denken.

Zo'n op het eerste gezicht niet voor de hand liggende tijd en plaats is het Wenen van een eeuw geleden. Tot eind 1918 de keizerlijke residentie en rijks hoofdstad van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie. Een merkwaardig, door sommigen idioot genoemd mengsel van anachronismen en moderniteiten. Met nog steeds middeleeuws feodale maatschappelijke en bestuurlijke structuren en instellingen en tegelijkertijd sterke moderne liberale, socialistische en nationalistische bewegingen en partijen. Met de machtige aristocratie in het centrum van de hofcultuur.

Afwisselend parlementair en bij decreten van de inmiddels stokoude keizer bestuurd. Met auto's en elektrische trams op straat, afgewisseld door optochten van nog in de twaalfde eeuw levende boeren kinkels.

Zeker, Wenen was een grote en belangrijke stad, maar met de grootste wereldsteden van toen kon zij zich toch niet meten. En zeker, de Donaumonarchie stelde als mogendheid best iets voor, maar het zwaartepunt van de internationale macht lag niet bij haar. Overzeese koloniën bezat zij bijvoorbeeld niet en had zij nooit bezeten.

En eveneens zeker, ook militair mocht de Dubbelmonarchie er heus nog wel zijn, maar tegelijk werd zij door eigen inwoners de een na zwakste van de sterken genoemd. Veel oorlogen had zij de laatste eeuw niet gewonnen, in ieder geval niet echt of overtuigend.

Toch was Wenen tussen 1880 en zeg 1920 de stad waar het gebeurde. Waar de schilderkunst zich losmaakte van realisme en classicisme, de muziek van tonaliteit en de architectuur van neoclassicistische ornamentiek en neogotiek. Waar de

psychoanalyse van Freud en de logica van Wittgenstein ontstonden. Waar de basis werd gelegd voor belangrijke ontwikkelingen in de fysica, de economie en tal van andere wetenschappen. Waar latere nationale leiders en politici een belangrijk deel van hun ontwikkeling doormaakten, zoals bijvoorbeeld Trotski, maar ook Adolf Hitler. De bakermat van zowel Zionisme als Nazisme.

Zonder overdrijven kan Wenen de kraamkamer van de twintigste eeuw worden genoemd. Heel veel wat in die eeuw belangrijk bleek, wellicht alles, is daar begonnen of in essentie gevormd. Dikwijls met beslissende invloed. Geen wonder dat regelmatig de vraag is gesteld hoe dit mogelijk was.

In de hoop op ontdekking van gemeenschappelijkheden zijn vergelijkingspogingen met andere plaatsen en tijden ondernomen. Om te leren. Om te verklaren, te begrijpen, te benutten. Om antwoord te krijgen op de vraag wat de condities voor een dergelijk momentum zijn. En of deze wellicht reproduceerbaar zijn.

Dergelijke pretenties heeft het hier volgende niet. Voor zover hier vergelijkingen worden gemaakt, beroepen wij ons op het werk van anderen. Eigen onderzoek hebben wij niet gedaan. Wij zijn vooral gegrepen en gefascineerd door het gebeurde. En nieuwsgierig. Zowel in letterlijke als in overdrachtelijke zin willen wij ter plaatse eens wat rondkijken en verschillende personen aan het woord laten. En misschien iets begrijpen, of slechts aanvoelen.

3.2 Geestelijke omwenteling.

Hoe was het eigenlijk begonnen?

Volgens Robert Musil zo:

'Voor het overige weten wij om allerlei redenen van geen enkele voorbije tijd zo weinig als van de drie tot vijf decennia die tussen je twintigste levensjaar en het twintigste levensjaar van je vader liggen. Het kan dus nuttig zij je er ook aan te laten herinneren dat de verschrikkelijkste huizen en gedichten in slechte tijden volgens precies even fraaie principes worden gemaakt als in de beste. Dat iedereen die betrokken is bij het vernietigen van de resultaten van een voorafgaande goede periode, het gevoel heeft ze zelfs te verbeteren. En dat de bloedeloze jongeren in zo'n tijd een even hoge dunk hebben van hun frisse bloed als de nieuwe mensen in alle andere tijden.

En telkens is het weer een wonder als er na een zo vlak verzinkend tijdperk opeens een stijging van de ziel volgt, zoals toen het geval was. Uit de spekgladde geest van de laatste decennia van de negentiende eeuw was plotseling in heel Europa een bevleugelende koorts opgekomen. Niemand wist precies wat er in wording was. Niemand kon zeggen of het een nieuwe kunst, een nieuwe mens, een nieuwe moraal of wellicht een omwenteling van de maatschappij zou zijn. Daarom zei iedereen er over wat hem uitkwam. Maar overal stonden mensen op om te strijden tegen het oude. Opeens zat overal de juiste man op de juiste plaats en, wat heel belangrijk is, mannen met praktische ondernemingszin en intellectueel ondernemingslustigen vonden elkaar. Er ontwikkelden zich talenten die vroeger gesmoord zouden zijn, of die helemaal niet aan het openbare leven zouden hebben deelgenomen. Ze waren zo verschillend als maar kon en de tegenstellingen tussen hun doelen konden niet groter zijn.'

'Als men die tijd zou hebben ontleed, zou er iets onzinnigs uit zijn gekomen. Als een hoekige cirkel die van hout en ijzer gemaakt zou moeten zijn. Maar in werkelijkheid was alles versmolten tot een vaag schemerende zin.

Deze illusie, die haar belichaming vond in de magische datum van de eeuwwisseling, was zo sterk dat sommigen zich geestdriftig op de nieuwe, nog ongebruikte eeuw

stortten, terwijl anderen zich nog gauw even lieten gaan in de oude, als in een huis waar je toch uit verhuist, zonder dat ze deze beide gedragswijzen als wel erg verschillend ondergingen.'

'Hoe dan ook, al is het geen historische gebeurtenis geworden, een gebeurtenisje was het wel.'

Uit: Robert Musil, De man zonder eigenschappen.

Boek 1, Deel 1. Een soort inleiding.

Hoofdstuk 15. Geestelijke omwenteling.

De zieners van rond de eeuwwisseling hadden met elkaar gemeen dat zij het heden niet alleen in zijn alledaagse manifestatie onbevredigend achtten, maar ook in een fundamenteel opzicht. Alleen een volledig nieuw denken over de beschaving kon dit veranderen, alleen een radicaal nieuwe opvatting van hoe mensen met elkaar moeten samenleven en van wat het betekende mens te zijn. Met een mengeling van vreugde en wreedheid stelden zij Dionysus tegenover de lijdende Christus, het leven tegenover de wetenschap, de natuur tegenover het fatsoen, de stem van het bloed tegenover de stem van de rede — en seks tegenover alles wat bevrediging in de weg stond. De bestaande structuren boden niet langer een overtuigend antwoord op de jachtigheid van het leven, op de nieuwe sociale werkelijkheden van de stedelijke, industriële samenleving, het consumentisme en het nieuwe zelfvertrouwen van de vrouw. Er waren nieuwe antwoorden nodig.

(Uit: Philipp Blom, De duizelingwekkende jaren, Europa 1900-1914, hoofdstuk 8, 1907: Dromen en visioenen, geparafraseerd)

3.3 Het mysterie.

Na 1907 bleek er niets voorbij, zoals Klimt had gevreesd. Met Mahlers vertrek verdween wel het symbool, maar zeker niet de geest van de Weense creativiteit. Die was ook het jaar daarop nog springlevend. De Kunstschau van Klimt zelf was daar het beste bewijs van. En met de eerste atonale concerten in 1908 ging ook de muzikale vernieuwing gewoon door. Die zou Mahler zelf het jaar daarop nog onderstrepen in zijn negende symfonie. En zoals hij en Schönberg de grenzen opzochten in de muziek, zouden Musil en Wittgenstein dat later doen in de taal. Elk op een eigen wijze.

Die queeste naar de donkere diepten van de ziel verbond uiteindelijk alle Weense vernieuwers, Freud niet uitgezonderd. En in dat duistere gebied van de metafysica namen zij geen genoegen met de heldendromen van hun Romantische voorgangers, maar probeerden ze door te dringen tot de essentie van het menselijk bestaan. In 1908 was dat niet voorbij en werd het misschien alleen maar manifester. Want dat was ook het jaar waarin het zestigjarig jubileum van de keizer werd gevierd. Dat leidde in Wenen tot een ware invasie van de meest aftandse groeperingen uit het hele keizerrijk. Een groter contrast met het wereldbeeld van de culturele vernieuwers is nauwelijks denkbaar. Maar dat was slechts een uitvergroting van de paradox, die kenmerkend was voor het Wenen van die tijd. Het ontstaan van een radicale vernieuwing is onder dergelijke omstandigheden wellicht toch niet zo paradoxaal. Waar het oude zo duidelijk in verval is, moet wel iets nieuws ontstaan.

De Weense socioloog Klaus Zapotoczky constateert dat er nog altijd geen omvattende sociaal wetenschappelijke en empirisch onderbouwde behandeling van Wenen 1900 bestaat. Daarom moeten wij het maar doen met de omschrijving van Peter Hall: 'Zoals altijd in de geschiedenis van steden is het mogelijk bijna alle

voorwaarden te verklaren, maar blijft een soort mysterie, een bijna wonderbaarlijke gebeurtenis, vooral in de timing.'

Iets valt te bespeuren door te treden in de voetsporen van Musil's Man zonder Eigenschappen, zoals getypeerd door zijn vroege jeugdvriend. 'Niets ligt voor hem vast. Alles is tot verandering in staat, is deel van een geheel, in ontelbare gehelen, die vermoedelijk tot een super geheel behoren, waar hij echter geen idee van heeft.' Maar leven met die onzekerheid, het stellen van de meest diepzinnige vragen zonder het antwoord te weten, is juist typisch Weens. Daarvan was Mahler wel het beste voorbeeld. Dat bracht de man zonder eigenschappen ertoe naast werkelijkheidszin, waarvan niemand het bestaansrecht zal betwijfelen ook iets te onderscheiden dat je mogelijkszin kunt noemen. Wie die bezit zegt bijvoorbeeld niet: hier is dit of dat gebeurd, zal gebeuren, moet gebeuren, maar hij bedenkt: hier zou, moest of had iets kunnen gebeuren.

Volgens Musil is die mogelijkszin welhaast te definiëren ...als het vermogen om alles te denken wat evengoed zou kunnen zijn en om aan wat is geen grotere betekenis te hechten dan aan wat niet is.

Verbeelding en creativiteit ontstaan niet zonder ontmoetingsplaatsen. Wenen had daarvoor het koffiehuis, want het klimaat was te wisselvallig om elkaar in de open lucht te treffen. Daar zochten en vonden de Weners nomadische huiselijkheid.

Evenals bijvoorbeeld het klassieke Athene, was Wenen een rijke handelsstad die voortdurend werd bedreigd door 'barbaren'. Eerst van buiten, waaraan de koffiehuisen hun ontstaan danken en rond 1900 ook van binnenuit.

In zekere zin stuiten wij daarbij op de dialectiek van verbeelding en creativiteit. Die vinden hun groeimoment juist in tegenwerking. De daardoor veranderende beleving van de werkelijkheid roept steeds weer nieuwe existentiële vragen op. En in de koffiehuisen werden die direct verveelvoudigd.

Psychologen hebben ontdekt dat creatieve persoonlijkheden vaak opgroeien op het platteland of in kleinere steden. Kennelijk zijn daar de ontwikkelingskansen voor innovatieve denkers gunstiger dan in de grote stad, terwijl zij in een stedelijke cultuur meer mogelijkheden vinden voor ontplooiing, met ook een grotere actieradius. Dat verklaart wellicht de aantrekkingskracht van de metropool op de omgeving. En als hoofdstad van een uitgebreid en multinationalaal keizerrijk had Wenen een wel heel groot achterland, van waaruit migratie bovendien bijzonder makkelijk was.

Klaus Zapotoczky wijst daarnaast op de gunstige materiële leefomstandigheden in de grote stad, zeker voor kunstenaars en intellectuelen.

En in Wenen rond 1900, op het kruispunt van zoveel uiteenlopende culturen, kwam daar ook nog bij: de relatief hoge waardering voor verbeelding en creativiteit.

Daarbij misten de autochtone Weners de neiging rond steeds kleinere disciplines steeds hogere schotten op te richten, zoals dat elders in Europa gangbaar werd. Van die 'draaikolk van eindeloze vernieuwing...waarin ieder gebied zich onafhankelijk van het geheel verklaart en elk brokje op zijn beurt weer in kleinere brokjes uiteen valt' was in Wenen geen sprake. Daar geloofde men nog in de wil tot waarheid, zoals Schopenhauer die omschreef.

Russell had geen hoge pet op van Schopenhauer, maar was het met hem eens dat de grootste prestaties van de mensheid zijn ontstaan uit het opzij dringen van de voorzichtigheid door de hartstocht. Die houding bracht Pythagoras tot wiskundige kennis en daaruit ontstond volgens Russell weer het inzicht dat het denken superieur

is aan de zintuiglijke waarneming, de intuïtie aan de observatie. En die inzichten waren in Wenen wijd verbreid.

Voor een waarlijk groot mens is volgens Schopenhauer het zich beeldend uiten, dichten of denken doel, voor anderen is het middel. Zo iemand 'herkent zichzelf in alles en zodoende in het grote geheel. Hij leeft niet, zoals die ander, alleen in een microkosmos, maar eerder nog in een macrokosmos.' Die houding hadden alle grote Weners met elkaar gemeen, Mahler misschien voorop. En dat stimuleerde ongetwijfeld ook de voor Wenen kenmerkende kruisbestuiving tussen intellectuele en artistieke milieus.

Voor praktische toepassingen van de wetenschap hadden de Weners weinig belangstelling. Dat paste eigenlijk heel goed binnen de aloude Habsburgse traditie om wel onderzoek te stimuleren, maar onverschillig te blijven voor de toepassing. Hoe anders was dat in Berlijn. Zo bereikte de Europese verlichting op Germaans grondgebied een historische tweesprong tussen materiële vooruitgang en spirituele verbeelding.

Maar alleen onder de Weense elite uitte die verbeelding zich in filosofie. In veel bredere kringen vond zij een uitweg in het theater. De eerste blik die de burger 's morgens in de krant wierp gold niet de discussies in het parlement of het wereldgebeuren, maar het repertoire van het theater, dat een voor anderen nauwelijks te begrijpen centrale plaats innam in het openbare leven van de stad. Zo bezien werd de verbeelding niet minder gevoed door het theater dan door de filosofie.

De grootste theatrale illusie was ongetwijfeld het keizerrijk zelf.

Zo konden de Weense verbeelding en creativiteit alleen floreren in een cultuur die van binnenuit instortte. Daarbij dringt zich opnieuw een vergelijking op met het oude Athene. Ook daar was sprake van een maatschappij in overgang. Waar een ouder systeem van traditionele waarden geleidelijk ruimte bood aan een nieuwe rationaliteit. En ook in Athene werd de hoge cultuur uit het oosten geïmporteerd, compleet met getalenteerde en energieke mensen, waardoor ook daar een unieke etnische en culturele smeltkroes ontstond.

Nietzsche had al vastgesteld dat in de Griekse oudheid juist de relativering door het contact met andere culturen de basis had gelegd voor de verlichting. Russell onderschrijft dat. 'De filosofie van de Miletische school ontstond door de aanraking van de Griekse geest met Babylonië en Egypte.'

Daarbij speelden ook de regelmatige barbaarse invasies een rol, evenals later in Wenen. In Athene waren dat de Doriërs, in Wenen de Ottomanen.

Volgens Zweig was het genie van Wenen van oudsher.....'dat het alle tegenstellingen van volksaard en taal harmonisch in zich verenigde, dat zijn cultuur een synthese was van alle culturen van het Avondland. Wie daar leefde en werkte, voelde zich vrij van benepenheid en vooroordeel.'

'Maar ondanks alle overeenkomsten met Athene, was de Weense bloeiperiode in veel opzichten complexer', concludeert Hall, alleen al omdat de vernieuwing zich daar op zo veel terreinen tegelijk afspeelde.

Het is niet voldoende een nieuw idee te bedenken en te ontwikkelen. Vervolgens moet het ook een voedingsbodem vinden en doordringen in de omgeving. En

daarmee ook ter discussie staan. Voor een creatief milieu is dat eigenlijk de cruciale factor. Maar wie en wat bepaalt wat creatief is. Tegenwerking van de gevestigde orde of internationale erkenning? Of misschien toch het oordeel van het lokale orakel van de vernieuwing?

Karl Kraus was natuurlijk niet voor niets satiricus. Maar de centrale rol die hij daarmee speelde was wel een uniek facet van de Weense diamant. Vernieuwers vielen bij hem al gauw door de mand. 'Het is niet voldoende om geen gedachten te hebben; men moet ook niet in staat zijn ze uit te drukken.'

Vrij naar: Arnout Weeda, Het mysterie van Wenen. De creatieve zelfvernietiging van een vermolmd keizerrijk.

Deel 1. Wenen rond 1907.

Hoofdstuk 9. Het mysterie van Wenen.

Deel 2. Creator spiritus.

Hoofdstuk 2. Creativiteit als contradictie.

3.4 De Joden.

De creatieve elite in Wenen vormde allesbehalve een homogene eenheid, de koffiehuisen ten spijt. Maar dat conflict was nog beduidend heftiger met de omringende maatschappij, die de nieuwe elite in veel opzichten buitensloot. En dat werd daardoor al te makkelijk wederzijds.

Zapotoczky onderscheidt daartegen drie strategieën. De eerste is capituleren. Dat was zeker niet zeldzaam in Wenen, waar het aantal zelfmoorden beduidend hoger lag dan het Europese gemiddelde van toen. De tweede strategie betitelt hij als innerlijke emigratie. Een eigen werkelijkheid creëren, onder een masker van schijn naar de buitenwereld. Daarvoor waren de koffiehuisen de uitgelezen plek, waar men zich immers eenzaam kon voelen zonder alleen te zijn. En die alsof houding vond krachtige steun in de filosofie van Schopenhauer. De overgang naar de derde strategie is min of meer vloeiend; kracht bewijzen. Als vanuit de maatschappij geen beroep wordt gedaan op jouw talenten, dan gebruik je die zelf om je te onderscheiden op andere terreinen. Deze uitweg, die alleen openstond voor de sterkste persoonlijkheden, ziet Zapotoczky als een belangrijke voorwaarde voor excellentie in het Wenen van die tijd.

En dat gold in het bijzonder voor de Joden. De bloeiperiode van Wenen viel precies samen met hun aanwezigheid in de stad. Dat begon vanaf omstreeks 1880, toen het intellectuele leven in de Habsburgse hoofdstad wat vrijer werd en eindigde definitief in 1938, met de aansluiting van Oostenrijk bij Nazi Duitsland.

Voor zover Joden de Weense moderne cultuur niet teweeg brachten, speelden zij in ieder geval een cruciale rol om die mogelijk te maken. De oorzaak daarvan moet niet worden gezocht in een Joodse identiteit. Bepalende factor was veeleer hun positie binnen de Weense samenleving en vooral hun culturele achtergrond. Als relatieve buitenstaanders hechtten ze veel belang aan assimilatie en dus aan emancipatie, waardoor ze een groot gewicht toekenden aan educatie als fundament voor zelfverbetering.

De geëmancipeerde Joden raakten na 1900 steeds meer in de verdrukking tussen het antisemitisme van de oorspronkelijke bevolking en hun eigen verachting voor de nieuwe Oost joden. Niet voor niets is het Wenen van die tijd betiteld als een stad van tegenstrijdigheden. En die werden op steeds meer fronten steeds manifester. Dat

zou een vingerwijzing kunnen zijn naar de extra dimensie in het verschil met het Athene van de Griekse oudheid.

Vrij naar: Arnout Weeda, Het mysterie van Wenen. De creatieve zelfvernietiging van een vermolmd keizerrijk.

Deel 2. Creator spiritus.

Hoofdstuk 2. Creativiteit als contradictie.

3.5 De ware verlichting.

Robert Musil over KK-nië:

Het was bijvoorbeeld Keizerlijk Koninklijk en het was Keizerlijk en Koninklijk. Een van die twee stempels, K.K. of K. en K. droeg daar alles en iedereen. Maar desondanks moest je zijn ingewijd in een geheime wetenschap om altijd met zekerheid te kunnen onderscheiden welke instellingen en welke personen als K.K. en welke als K. en K. behoorden te worden geadresseerd. Schriftelijk noemde het zichzelf de Oostenrijks Hongaarse Monarchie en mondeling liet het zich met Oostenrijk aanspreken. Met een naam dus die het met een plechtige staatseed had afgezworen, maar in alle gevoelskwesaties handhaafde, ten teken dat gevoelens net zo belangrijk zijn als staatsrecht en voorschriften nog geen echte levensernst betekenen.

Volgens zijn grondwet was het liberaal, maar het werd klerikaal geregeerd. Het werd klerikaal geregeerd, maar men leefde als vrijdenker. Voor de wet waren alle burgers gelijk, maar het waren nu eenmaal niet allemaal burgers. Men had een parlement dat zo krachtig gebruik maakte van zijn vrijheid, dat men het gewoonlijk gesloten hield. Men had echter ook een paragraaf op de noodtoestand, met behulp waarvan men het zonder parlement afkon en telkens als iedereen zich al op het absolutisme begon te verheugen, kondigde de Kroon af dat er nu toch maar weer eens parlementair moest worden geregeerd. Van dat soort gebeurtenissen waren er vele in deze staat. En daartoe hoorde ook die nationalistische strubbelingen die met recht de nieuwsgierigheid van Europa wekten. (...) Ze waren zo hevig dat om hunnentwege de staatsmachine verscheidenen malen per jaar haperde en stilstond. Maar in de tussenperiodes en in de regeerpauzes kon men het uitstekend met elkaar vinden en deed men alsof er niets aan de hand was geweest. En er was ook niets aan de hand geweest. Het was domweg de aversie van ieder mens tegen het streven van ieder ander mens, waar we tegenwoordig allemaal één in zijn, dat in deze staat al vroeg en men kan wel zeggen tot een gesublimeerd ceremonieel was vervolmaakt. (...) Want niet alleen de aversie tegen medeburgers was daar tot een gemeenschapsgevoel opgevoerd, maar ook het wantrouwen jegens de eigen persoon en zijn lotsbestemming nam het karakter aan van een immense zelfverzekerdheid. Men handelde in dit land, soms tot de uiterste grenzen gaand in zijn hartstocht (...) altijd anders dan men dacht. Of dacht anders dan men handelde.

Uit: Robert Musiel, De man zonder eigenschappen, blz. 42, 43.

Geciteerd in: Arnout Weeda, Het mysterie van Wenen. Deel 3, Over grenzen.

Hoofdstuk 1, De grenzeloze Donaumonarchie, blz. 146.

Heeft in de nadagen van de Donaumonarchie Wenen gedurende zo'n 40 jaar deel gehad aan de ware verlichting?

De staatsmacht was altijd nog stevig verankerd in de Kroon. De keizer en zijn hof, zijn feodaal adellijke, aristocratische omgeving. Maar wat betekende dit?

Keizer Franz Joseph I was in 1900 70 jaar geworden. Een oude man, sinds 1898 weduwnaar van de zeer geliefde keizerin Elisabeth, die nog weinig in het openbaar verscheen. Iemand voor wie je diep respect diende te hebben en bij gelegenheid te tonen, maar door velen van zijn onderdanen nooit gezien.

Een begrip. Steeds meer een abstractie. Steeds meer een idee. Steeds meer instituut dan persoon.

De staat waarin dit abstracte instituut verkeerde, was af te meten aan die van de concrete gestalte van de persoon. Oud, eenzaam, niet al te vitaal en zonder toekomstperspectief. Zichzelf overleefd hebbend. Een anachronisme geworden. Tegelijkertijd levend en zeker niet machteloos, al was het maar door de militaire gewapende macht.

Kon de keizer als instituut, als abstractie, als idee zo fungeren als het lege centrum tussen het intellectuele, het creatieve en het spirituele?

In concreto was de keizer er nog steeds. In de gangen en zalen van de Hofburg of in de parken en tuinen van Schönbrunn zou je hem werkelijk in persoon kunnen tegenkomen. En als bijvoorbeeld een hoogleraar te horen kreeg dat men aan het hof niet gecharmeerd was van zijn activiteiten of opvattingen, dan kon hij maar beter omzien naar een betrekking elders, bijvoorbeeld in Berlijn. Ook was het Zijne Majesteit die, ondanks veel tegenstand van professoren en anderen, persoonlijk het initiatief nam tot openstelling van de medische faculteiten voor vrouwelijke studenten. Dit vanwege de Islamitische onderdanen in zijn rijk, waar naar zijn mening allen, dus ook de vrouwen, toegang moesten hebben tot de moderne geneeskunde.

Was hij het die juist de ruimte schiep voor verbeeldingskracht en creativiteit? Of die ruimte liet, ondanks zichzelf wellicht? In ieder geval verhinderde hij andere machtsuitoefening en doorzetten van hun wil door anderen. Zoals bijvoorbeeld de gekozen antisemitische burgemeester van de stad Wenen. En ondanks alles ook de clerus.

Dit in combinatie met de gunstige condities gevormd door de Weense koffiehuiscultuur, de veelzijdige instroom van buiten en het voor intellect, creativiteit, verbeelding en innovatie gunstige klimaat.

Ontstond door dit mengsel het momentum voor een explosief opflitsen? Voor het op gang komen van een kettingreactie? Naar buiten brekend in de wereld van alledag door de beeldende kunst, zoals bij Klimt, Kokoschka en Schiele? Door de muziek, zoals bij Mahler en Schönberg? Door het woord, zoals bij Musil en Wittgenstein? Door de architectuur, zoals bij Adolf Loos? Door de psychologie, zoals bij Sigmund Freud? Door de economie, zoals bij Joseph Schumpeter? En door de wetenschap in tal van andere disciplines?

Voor een tot bloei en grensverleggende vernieuwing komen van het intellectuele, het creatieve en het spirituele? Van kunst en wetenschap als Gesamtkunstwerk?

Tegelijkertijd, gezamenlijk en in onderlinge wisselwerking?

3.6 En vervolgens.

De helder schijnende Weense ster brandde op noch doofde uit. Onder druk van tijd en omstandigheden braken delen af en viel zij tenslotte uiteen. Vonken schietende heet gloeiende brokstukken dreven de hele wereld in, stimuleerden de overal reeds aanwezige creatieve impulsen of startten nieuwe.

Eind 1907 vertrok Gustav Mahler naar New York en sommigen vreesden hiervan het begin van het einde. De Kunstschau van 1908 toonde dat dit niet zo was, evenmin als Mahlers overlijden in 1911.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 was dit wel, hoewel aanvankelijk nog niet zo zichtbaar. Maar direct al en steeds meer werden internationale reismogelijkheden en contacten bemoeilijkt. Trokken personen opgeroepen of vrijwillig ten oorlog. Sommigen keerden tenslotte gezond en wel terug. Anderen als invalide, en of psychisch getraumatiseerd. Weer anderen helemaal niet. Steeds meer bemoeilijkten de oorlogsomstandigheden het werken als kunstenaar of als wetenschapsbeoefenaar. Steeds minder waren financiële middelen beschikbaar. Steeds meer nam de chaos toe. Tot tenslotte in november 1918 de oorlog eindigde. En daarmee de Donaumonarchie.

De bescheiden republiek Oostenrijk die overbleef, met Wenen nog steeds als hoofdstad, verkeerde de eerste jaren na de oorlog in volstrekte chaos. Maar ondanks dit en het verlies van velen door de oorlog, door de verschrikkelijke Spaanse Griep epidemie van 1918, of door vertrek naar elders, was dit nog steeds niet het einde van de Weense Verlichting. Sommigen gingen door met hun werk. Sommigen dienden de nieuwe staat, zoals de econoom Joseph Schumpeter als minister van Financiën, onder de gegeven omstandigheden een buitengewoon moeilijke taak. Sommigen keerden terug uit het buitenland, al dan niet definitief.

Dit laatste gold niet voor Ludwig Wittgenstein. Na zijn zelf gekozen positie als leraar aan een dorpschool en zijn mislukte Russische avontuur, vestigde hij zich tenslotte bij zijn vriend Bertrand Russell in Cambridge, Engeland.

Robert Musil vestigde zich wel in Wenen. Daar begon hij in de vroege jaren twintig aan zijn levenswerk: de roman 'De Man zonder Eigenschappen', waarvoor de oudste ideeën al stamden van rond de eeuwwisseling. Hij zou dit werk in 1942, bij zijn overlijden in Zwitserse ballingschap, onvoltooid nalaten. Al die jaren zou hij er aan werken en een gedeelte ervan in de jaren '30 publiceren.

Doordat zijn tweede vrouw een Joodse was, verliet hij bij de 'Anschluss' in 1938 met haar Oostenrijk. En hij niet alleen. Met het ook in Oostenrijk definitief aan de macht komen van de Nazi's was het in Wenen wel voorbij. Wat bekend is geworden als de grote braindrain dreef intellectuelen en kunstenaars, vooral Joden, uit Duitsland, Oostenrijk en andere door het Nationaal Socialisme bedreigde Europese landen in westelijke richting de zee over. Sommigen naar Groot-Brittannië, zoals Wittgenstein. Velen naar Amerika.

Zo verspreidde de Weense Verlichting zich wereldwijd. Vooral in het Engelse Cambridge en aan de Oost- en Westkust van de Verenigde Staten was haar invloed te zien. En in Nederland, waar zij in Amsterdam met Mahler en in Leiden met Freud oude verbindingen had.

En wereldwijd over een zeer breed front. Want hoe vaak ontdekken wij nog steeds niet dat van een bepaalde theorie, een bepaald idee of leerstuk, de oorsprong ligt in het Wenen van toen.

4. Globalisering.

Wereldwijde mobiliteit van intellectueel talent.

4.1 Mobiliteit.

Gedurende nu zo'n 25 jaar, zo ongeveer sinds het einde van de koude oorlog, zijn wij het complex aan wereldwijde economische ontwikkelingen gaan benoemen met de termen schaalvergroting, toenemende heterogeniteit en complexiteit, globalisering. Deze laatste term betekent zo veel als toenemende internationalisering, toenemende wereldwijdheid in het opereren van steeds grotere bedrijven. Onder gezamenlijke invloed van marktliberalisering, privatisering en ICT.

Globalisering is snel toenemende wereldwijde mobiliteit. Van wereldwijde kapitaalstromen. Van goederen- en geldstromen, in wereldwijde afzetmarkten, vooral ook in snel groeiende opkomende economieën zoals China, Brazilië, India en Rusland. Maar globalisering veroorzaakt tegelijkertijd wereldwijde concurrentie, soms hyperconcurrentie en arbeidsmigratie, legaal en illegaal.

Zoals steeds zijn er kansen en bedreigingen. Kansen voor innovatieve ondernemingen op nieuwe groeimarkten. Bedreigingen op traditionele afzetmarkten en voor traditionele economische en maatschappelijke verhoudingen en activiteiten. Sommigen achten globalisering een soort toverformule; de sleutel tot toekomstige wereldwijde welvaart, indien wij in staat zijn de geboden kansen te benutten.

Aanpassen aan nieuwe verhoudingen en slechten van traditionele barrières, is voor hen de boodschap. Vooral in de jaren negentig is wel gesproken van de definitieve overwinning van het liberalisme op alle andere ideologieën, met name het socialisme. Fukuyama gewaagde zelfs van het einde van de geschiedenis. Anderen, meer behoudend ingesteld van rechts en van links, zien in globalisering eerder een vloek van deze tijd. Behouden van bedreigde maatschappelijke verhoudingen en nationale posities en verworvenheden, zoals arbeidsmarkt en verzorgingsstaat, staat voor hen voorop. Sommigen maken zich ook serieus zorgen over de gevolgen voor de vrije democratie, zoals bijvoorbeeld Jürgen Habermas.

Globalisering is een feit. Een verschijnsel dat blijft, voor zover valt te voorzien. Het is veelomvattender dan economisch in enge zin.

Want wellicht meer dan uit de economie, blijkt globalisering uit de wereldwijde mobiliteit van intellectueel talent. Een onafgebroken stroom vooral jonge mensen. Velen uit Aziatische landen zoals India en Pakistan. Maar ook uit alle andere landen en werelddelen. Op weg om te gaan studeren of verder te studeren aan een Westerse universiteit. Of om wetenschappelijk onderzoek te gaan doen. Of om te gaan werken in een kennisintensief bedrijf, bijvoorbeeld als softwareontwikkelaar. Of als zelfstandig ondernemer in een kennisintensieve, inspirerende omgeving.

Hoe belangrijk dit verschijnsel is, heeft de geschiedenis van de grote brain drain vanuit Europa naar de Verenigde Staten in de jaren dertig van de vorige eeuw laten zien. Gezegd is wel dat de Amerikanen de overwinning in de Tweede Wereldoorlog te danken hadden aan het feit dat hun Duitsers beter waren dan die in Europa. Aldus Robbert Dijkgraaf, voormalig president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), in een column in NRC Handelsblad, nu zo'n twee jaar geleden. Momenteel is hij directeur van het Institute for Advanced Studies (IAS) te Princeton, USA. Na Albert Einstein de tweede niet-Amerikaan in deze functie.

Als het belangrijkste immigratieland hebben de Verenigde Staten steeds intellectueel talent geïmporteerd. Maar het in de jaren dertig in Europa snel om zich heen grijpende Nationaal Socialisme en antisemitisme en toenemende Joden vervolgingen brachten een ongekennde en steeds toenemende stroom intellectuele en

kunstzinnige, merendeels Joodse vluchtelingen naar vooral de Verenigde Staten op gang. In zijn genoemde column refereert Robbert Dijkgraaf aan de sporen die hiervan nog terug te vinden zijn in de archieven van het IAS. Wellicht heeft dit toen inderdaad het boven aangehaalde effect gehad op de uiteindelijke afloop van de Tweede Wereldoorlog. Zonder twijfel heeft dit gebeuren hoe dan ook de loop der geschiedenis ingrijpend beïnvloed. Tot op de huidige dag en verder. Door de ontwikkeling van het intellectueel, industrieel-technologisch en militair potentieel van de Verenigde Staten. Met alles wat dit sindsdien voor de wereldwijde economisch technologische ontwikkeling heeft betekend en nog steeds betekent. Zoals mensen op de maan, om maar een willekeurig voorbeeld te noemen en alle spin off daarvan. De wereldwijde braindrain van nu heeft andere aanleidingen dan die van toen. Want ongetwijfeld zijn er onder de jonge intellectuele migranten die in de eerste plaats om redenen van vervolging uit hun vaderland wegtrekken. Het merendeel gaat echter allereerst voor de toekomst van het eigen intellectueel talent. En voor vrijheid en onafhankelijkheid, ongetwijfeld ook. Om die te zoeken waar zij te vinden zijn. In niet onbelangrijke mate bepaald door de braindrain van toen.

4.2 American Dream.

Al vele eeuwen zijn individuen, stammen en volkeren naar het westen getrokken om het geluk te zoeken. Uit onze geschiedenis kennen wij de voorbeelden van de Hunnen, de Hongaren, de Mongolen en de Turken, alle uit Azië naar Europa gekomen. Uit de Bijbel dat van Abraham, die vanuit Ur der Chaldeeën via Syrië naar Kanaän trok. En verder uit verhalen, zoals Tolkiens In de ban van de Ring, waarin aan het einde van het tijdperk van Midden Aarde de Elven voorgoed wegtrekken naar het westen.

'Going West', naar het westen vertrekken, heeft altijd iets mythisch gehad en heeft dat nog steeds. Omdat de zon dagelijks die reis maakt? Wie zal het zeggen. Toen in de vijftiende eeuw de bolvorm van onze planeet aarde in Europa bekend was geworden, ontstond het idee dat Oost Indië ook bereikbaar moest zijn door naar het westen te varen. Zo koos Columbus zee en het westen bleek inderdaad de moeite waard, zij het om andere redenen.

En zo werd het gedurende de volgende eeuwen voor de Europeanen mogelijk concreet naar het westen te trekken, naar Amerika te gaan. Voor die velen die op het nog in hoofdzaak feodale en steeds meer overbevolkte Europese platteland geen andere toekomst hadden dan hard werken in uitzichtloze bittere armoede. Met geen enkele mogelijkheid om vooruit te komen, niet voor zichzelf en niet voor de kinderen. Wat kon dan meer trekken dan de droom in Amerika niet alleen vrij te zijn, maar zelfs een vrije boer te kunnen worden? Zo wonen momenteel meer van afkomst Ieren en Zweden in de Verenigde Staten dan in hun landen van herkomst. Zo werden de Verenigde Staten 'the land of the free en the home of the brave'. Toevluchtsoord voor de miljoenen die om economische, politieke, godsdienstige of welke andere redenen dan ook vrijheid en economische vooruitzichten zoeken. De Great American Dream van de standenloze maatschappij. De meritocratie met gelijke kansen voor een ieder. Waar niet telt wat je stand of afkomst is of tot welke kringen je behoort, maar wat je presteert.

Natuurlijk is het een droom, een ideaal en is de realiteit van alledag voor velen anders. Natuurlijk is het ook in Amerika zo dat de kansen het meest gelijk zijn voor diegenen die over de beste mogelijkheden beschikken ze te benutten, waarbij afkomst en maatschappelijke positie natuurlijk wel degelijk belangrijk zijn. Maar het ideaal heeft altijd tot de verbeelding gesproken en doet dat nog steeds. Wereldwijd.

Aangrijpend soms. Zoals in 1991, nadat het Iraakse leger door de Amerikanen uit Koeweit was verdreven. Een soldaat van de verslagen troepen van Saddam Hoessein werd voor de tv camera gevraagd wat hij nu verder wilde. In gebrekkig Engels: Go to America.

Zo moeten nog steeds velen het beleven.

4.3 Positionering van wetenschappelijke instellingen.

Amerika is favoriet bij jong talent vanuit de hele wereld. Ook vanuit Europa. Vertoont deze situatie, hoewel door andere oorzaken, geen gelijkenis met die van destijds in de jaren dertig? Zal Europa de kennisrace uiteindelijk wel kunnen bijhouden?

Amerika heeft een traditie van importeren van talent en intellect. Europa meer van zelf ontwikkelen en vormen door traditie en emancipatie. Families en maatschappelijke sectoren waar het intellectuele in het algemeen of binnen bepaalde kennisgebieden van generatie op generatie hoog in aanzien is. Uit wie steeds opnieuw vooraanstaande geleerden voortkomen. Onderwijs-, vormings- en studiemogelijkheden voor zeer velen, met financiële faciliteiten, waardoor belemmeringen in de materiële sfeer nauwelijks een rol spelen.

Maar Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder gaat slordig om met talent. Niet steeds is het onderwijs voldoende stimulerend. En van wat daadwerkelijk tot ontwikkeling komt lekt veel weg, vooral naar Amerika dus.

Wat is het dat de Verenigde Staten zo aantrekkelijk maakt? Op een aantal wetenschappelijke gebieden, zoals bijvoorbeeld de chemische technologie, is volgens Dijkgraaf het niveau zeker superieur.

Maar nog belangrijker is volgens hem de institutionele positionering van de wetenschappelijke instituten en instellingen, van de universiteiten. Deze zijn onafhankelijk, doordat zij over grote eigen vermogens beschikken. Zo heeft bijvoorbeeld Princeton per student 2 miljoen dollar op de bank. Deze onafhankelijke positie leidt ertoe dat de wetenschappelijke instellingen autonoom zijn en geen onderwerp van extern beleid van wie dan ook. Zij kunnen zelf bepalen en selecteren wie zij als student toelaten, wat de inhoud van het onderwijs is en welk onderzoek er wordt gedaan. Talent kunnen zij alle ontwikkelingsmogelijkheden en ruimte bieden. Wij tekenen hier wel bij aan dat dit beeld vooral opgaat voor de grote en gerenommeerde instellingen zoals Princeton, Harvard, Yale enz.. De afhankelijkheid van financiële sponsors leidt er voor veel kleinere instellingen ook toe, dat zij sterk onder invloed staan van één of enkele sponsors, vaak grote bedrijven.

Onafhankelijkheid van de overheid is er intussen wel.

Verder is er de high-tech-industrie in al zijn veelsoortigheid. Daar zijn ontwikkelingskansen in overvloed. Daar word je gevraagd wat je kan, veeleer dan waar je vandaan komt.

5 De (onderwijs)instelling met een legende.

5.1 Het onderzoek van Burton R. Clark.

Onder de titel *The Distinctive College* publiceerde Burton R. Clark, destijds werkzaam aan de University of California at Berkeley, in 1970 de resultaten van een opmerkelijke studie. Hoewel zeker niet onopgemerkt door vakgenoten en andere belangstellenden, was dit boek na een zestal jaren niet meer in de handel.

Hernieuwde belangstelling leidde tot een heruitgave in 1992. Deze nieuwe aandacht was toen inmiddels ook het gevolg van de draagwijdte van de inhoud.

Onderwerp zijn private Liberal Arts Colleges, de oudste, oorspronkelijk op Engelse leest geschoeide, specifiek Amerikaanse vorm van hoger onderwijs. De term liberal arts is afkomstig van het Latijnse *artes liberales*; kennisgebieden passend voor liberi, voor vrije mensen, vrije burgers. Studieprogramma's aan een college of universiteit, met vakken als literatuur, filosofie, geschiedenis, etc. en te onderscheiden van beroepsgerichte of technische studies en opleidingen.

Deze van oudsher kleine instellingen verzorgen opleiding en vorming op undergraduate niveau, dat is op bachelorsniveau. Aansluitend kan de student, indien gewenst, de studie voortzetten aan een universiteit, daar een mastergraad behalen en eventueel promoveren. Vanzelfsprekend was deze gang van zaken zeker van oudsher evenwel allerminst. Ontstaan en ontwikkeling van private Liberal Arts Colleges moeten worden gezien tegen de achtergrond van de Amerikaanse geschiedenis. De aanvankelijk nog jonge republiek had op allerlei posities goed gevormde en breed inzetbare burgers nodig. Die bedrijven konden opzetten en leiden, op de verschillende niveaus bestuursfuncties bekleden, de lokale en regionale democratie laten functioneren, overheidstaken uitvoeren, financiële middelen beheren, enz. Brede ontwikkeling en vorming op bachelorsniveau moesten dit mogelijk maken. Het ideaaltipe was de zogenaamde gentleman; de goed gevormde burger die veelzijdig inzetbaar tot bovengenoemde zaken en taken bekwaam was en zich bovendien op gepaste wijze wist te bewegen in de kringen waar dit nodig was.

Liberal Arts Colleges verzorgden dus een verbrede en verdiepte onderbouw en doen dit nog steeds.

Initiatieven tot het stichten van Liberal Arts Colleges zijn genomen vanuit een scala aan personen, groeperingen en instellingen. Velen vanuit kerkelijke denominaties, met vooral tot doel bij te dragen aan de vorming van predikanten voor de eigen kerkelijke richting en leraren voor de eigen scholen. Eveneens vanuit andere achtergronden, met vergelijkbare oogmerken en uitgebreid tot advocaten en artsen. Mede door toedoen van invloedrijke, waaronder Unitarische partijen en groeperingen trad het ideaal van de gentleman gaandeweg als vormingsdoel sterker op de voorgrond. De Engelse taal, Engelse en internationale literatuur, de klassieken, filosofie, geschiedenis, muzikale vorming, political science vormden belangrijke onderdelen, bij voorkeur in samenhang. Gaandeweg trad een verdere verschuiving op naar intellectuele diepgang. Intellectuele vorming English style werd steeds meer het neusje van de zalm, liefst bekroond met een promotie in Oxford (Engeland), want dat was zonder twijfel het meest statusvol.

Door de snelle ontwikkeling van de moderne wetenschappen in vele disciplines, groeiden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw de private en publieke universiteiten in hoog tempo. In plaats van undergraduate onderwijs en vorming in de liberal arts met aansluitend een universitaire Masters studie, kozen steeds meer studenten ervoor vanaf de bachelor fase universitair te studeren. Dus vanaf het begin

in één discipline, in plaats van voorafgaande algemene vorming in college. Door de universiteiten werd dit gepropageerd, met het argument van de te bereiken diepgang op het betreffende vakgebied. Zo ontstond een concurrentiestrijd tussen colleges en universiteiten. Eerstgenoemde wensten meer te doen dan slechts op te leiden in één vakgebied, omdat dit laatste tekort zou doen aan de veelzijdigheid van de menselijke talenten. Laatstgenoemde benadrukten dat slechts voldoende tijd en toewijding konden leiden tot het kennisniveau dat wetenschappelijk functioneren tegenwoordig vereiste. Universiteit betekende specialisatie, onderzoek en publicaties. College betekende vooral goed onderwijs en daarnaast publiceren. Voor veel studenten lag het niet zo principieel. Carrière mogelijkheden en bereikbare inkomensniveaus waren en zijn belangrijke keuzeparameters. Langzaam maar zeker won de universitaire studie terrein op die aan een college. Won vroegtijdige specialisatie het van bredere algemene opleiding en vorming. Gevolg was dat de meeste Liberal Arts Colleges naast hun algemene programma's ook zekere specialisatiemogelijkheden gingen bieden.

De strijd tussen breed algemeen en gespecialiseerd woedt nog steeds. In feite in de gehele economisch-technologisch hoog ontwikkelde wereld, met per land of regio verschillende accenten. Zij is niet definitief beslecht. Er zijn tekenen van een kentering. Fragmentatie en minusculisering in disciplines en subdisciplines, zeg maar hyper specialisatie, wordt in toenemende mate als onbevredigend en kwetsbaar ervaren.

Liberal Arts Colleges waren en zijn er in een bonte veelsoortigheid. Net als bij de universiteiten is er een groot verschil in erkende kwaliteit. Dit wordt niet alleen veroorzaakt door het intellectueel-cognitieve niveau van het onderwijs, maar evenzeer door de onderwijsmethodes en visie op vorming en persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingsmogelijkheden. Het geheel van wat een bepaald college is en wat het met de student doet gedurende de ongeveer vier jaar dat deze daar studeert en op de campus verblijft. Er waren en zijn gewone, goede en zeer goede colleges. En een buitencategorie; colleges die niet alleen als eminent bekend stonden, maar daarbij ook als bijzonder. Sterker: die iets legendarisch hadden ontwikkeld.

Wat waren dat nu precies voor Liberal Arts Colleges en waaruit bestond het legendarische?

Op deze vraagstelling richtte zich de studie van Burton Clark.

Hij verrichtte een diepgaand veldonderzoek naar geschiedenis, algemene en onderwijskundige ontwikkeling, bestuur, leiding, docentenstaf en dagelijks functioneren van een drietal colleges die als legendarisch bekend stonden. Door casestudies, bestaande uit grondige kennisname van documenten en vele uitgebreide interviews ter plaatse, wilde hij trachten te achterhalen wat het nu precies was dat de legende heette. Welke kenmerken deze onderzochte colleges tenslotte gemeenschappelijk zouden blijken te hebben. De drie colleges waren Antioch College in Yellow Springs (Ohio), Reed College in Portland (Oregon) en Swarthmore College in Philadelphia (Pennsylvania).

Deze aanvankelijk dus in 1970 gepubliceerde studie is bijzonder om redenen van zowel inhoud als methode. Inhoudelijk, omdat het hier een studie op het gebied betreft dat pas in de loop van de jaren tachtig organisatiecultuur is gaan heten. In feite was het de eerste studie op dit gebied en bovendien lange tijd de enige op uitgebreid empirisch onderzoek gebaseerde. Met dit onderzoek naar onderwerpen

als cultuurontwikkeling en leiderschap, uitgevoerd tussen 1958 en 1963, was Burton Clark inhoudelijk zijn tijd ver vooruit. Dat geldt niet minder in methodisch opzicht. Voor zover wij weten is dit het eerste bedrijfskundige onderzoek door op kwalitatieve analyse gebaseerde case studies, een methode die pas in de jaren tachtig een revival beleefde. Het zelfde geldt voor het type heuristische uitspraken dat Burton Clark op basis van zijn onderzoek doet. Met een algoritme bleek de legende niet te beschrijven.

Het succesverhaal, verteld in *The Distinctive College*, gaat over hoe drie colleges, ieder op hun eigen manier, er in slaagden in hun dagelijks functioneren de idealen van liberal education te concretiseren en krachtig gestalte te geven.

5.2 De drie instellingen.

Antioch College.

Antioch College werd gesticht in 1850, vanuit een orthodox Christelijke geloofsgemeenschap. Als vestigingsplaats werd gekozen voor Yellow Springs (Ohio), met een station aan de spoorlijn tussen Cincinnati en Springfield. Het was een van die colleges die in deze jaren werden gesticht in de zich snel ontwikkelende meer naar het westen gelegen staten. De vooraanstaande Unitariër Horace Mann, die zich vanuit verschillende posities en als lid van het Congres met de ontwikkeling van het onderwijs had beziggehouden, maakte zich zorgen over deze streken. Met name over het risico dat sektarische geloofsgroeperingen de colleges te veel in handen zouden krijgen. Om een persoonlijke bijdrage te leveren aan het bieden van tegenwicht, werd hij de eerste President van Antioch College.

Het bekleden van deze functie viel hem zwaar in deze omgeving. In de geografische zin van het woord, maar nog meer in de culturele. Het kostte heel veel moeite om zaken die in zijn ogen voor een goed college belangrijk waren doorgevoerd te krijgen. In 1859 overleed hij te Yellow Springs.

Tijdens de Burgeroorlog was Antioch College gesloten. Daarna functioneerde het moeizaam verder. Vanaf het begin van de twintigste eeuw ging het definitief bergafwaarts. Zozeer, dat in 1919 het toenmalige bestuur besloot het college met alles er op en er aan te verkopen. Even zag het er naar uit dat de YMCA de nieuwe eigenaar zou worden, maar dat ging toch niet door. Toen het er een poosje somber had uitgezien, ontfermde Arthur Morgan zich over het noodlijdende instituut. Hij was iemand met affiniteit tot het college-gebeuren vanuit de praktijk van maatschappij en bedrijfsleven. *Experience is the best educator*, was zijn motto.

Er kwam een nieuw bestuur en de nieuwe President pakte de zaken van de grond af met grote voortvarendheid aan. Vanaf toen ging het beter en na verloop van tijd zelfs zeer goed. Om deze reden spreekt men wel van Antioch College voor en vanaf 1920 of zelfs van twee Antioch Colleges.

De onderwijsprogramma's werden doortrokken van gerichtheid op toekomstig functioneren in bedrijf en maatschappij. Opgedane kennis toepassen in de praktijk en opgedane praktijkervaring terugkoppelen naar de kennis, daar moest het om gaan. Vanuit dit gezichtspunt werd de praktijk ingevoerd dat de studenten afwisselend op de campus verbleven en studeerden en werkten in een bedrijf of maatschappelijke organisatie. Dit had bovendien qua bedrijfsvoering het voordeel dat Antioch twee lichten studenten tegelijkertijd aankon. Het deed veel stof opwaaien, maar bleek een groot succes. Daarnaast werd in de jaren dertig, onder Morgans opvolger Henderson, de praktijk van Community Governance ingevoerd. Een ver doorgevoerde democratie op de campus. Besluiten werden genomen door middel van een stelsel van vertegenwoordigende colleges van de verschillende geledingen

(docenten, bestuur en administratie, studenten) en door middel van plenaire vergaderingen.

Op Antioch was men van oordeel dat het besturen van het College een gezamenlijke verantwoordelijkheid van allen was en dat alle expertise en ervaring daarbij moest worden ingebracht.

Een grote carrière en een hoog inkomen bleken voor veel afgestudeerden van Antioch niet het belangrijkste levensdoel. Velen kwamen terecht op maatschappelijke posities en in welzijnswerk en onderwijs. Vergeleken met afgestudeerden van andere colleges leggen zij een hoge graad van sociale dienstbaarheid en maatschappelijke betrokkenheid aan de dag.

Reed College.

Reed College is genoemd naar de man aan wiens nalatenschap het zijn stichting te danken heeft, Simeon Reed, die zijn fortuin maakte als handelaar en in vastgoed. Zijn hele vermogen liet hij na aan zijn echtgenote, met de bepaling dat een deel ervan moest worden aangewend om iets van blijvende waarde tot stand te brengen voor de goede bevolking van Portland, Oregon. Dat een bijdrage zou worden geleverd aan de schoonheid van de stad en aan de onderlegdheid, welvaart en het geluk van haar inwoners. Na de dood van haar echtgenoot besloot Amanda Reed dat een onderwijsinstelling de beste concretisering van zijn laatste wil zou zijn en bepaalde in haar eigen testament dat de nalatenschap van meer dan 2 miljoen dollar zo moest worden aangewend. Het testament bepaalde niets over aard en niveau van de nieuwe school, maar uitsluitend dat deze vrij diende te zijn van sektarische invloeden. De aangestelde vijf leden van het bestuur waren vrij te doen wat zij het beste vonden. Zij kwamen er tenslotte toe advies te vragen aan de General Education Board. Na grondig verkennen van de situatie ter plaatse, adviseerde deze nadrukkelijk tot het stichten van een college of liberal arts and sciences. Aldus geadviseerd door de hoogst denkbare autoriteit, besloten de bestuurders conform. Portland is momenteel een centrum van creativiteit en innovatie, maar destijds een wat kleinburgerlijke provinciestad in het verre westen.

Reed College opende zijn deuren in 1912. Aanvankelijk was het klein, maar groeide gestaag. Thans zijn er meer dan 1400 studenten.

De eerste President was William T. Foster. Een man met een eigen duidelijke visie, die ging voor kwaliteit. Dit werd dan ook het handelsmerk van Reed College. Wie afstudeerde van Reed en verder studeerde aan een universiteit, moest in de zuivere wetenschap de top kunnen bereiken.

Aanvankelijk lag de bestuursmacht zeer sterk in handen van de President. Later verschoof deze naar de docentenstaf (de Faculty), waarmee de nadruk op hoog niveau en kwaliteit werd bevestigd.

Reed College had een non conformistisch en vrijgevochten imago. Dit lag niet zo goed in de toenmalige keurig burgerlijke atmosfeer van Portland. In het sociale gebeuren van de stad was het college dan ook niet echt geïntegreerd, hoewel het onder Foster veel moeite deed zijn sociale omgeving van dienst te zijn, onder andere met speciale openbare lessen en colleges. Later werd Reed introverter en gaf het er gewoonlijk de voorkeur aan zich bij representatieve gelegenheden op stedelijk niveau afzijdig te houden. De burgers bekeken het college en zijn bewoners merendeels met enige argwaan, niet in het minst door het in hun ogen regelmatig nogal extravagante gedrag van de studenten. Het feit dat op de campus avantgardistische culturele uitingen en socialistische denkbelden opgeld deden, droeg hier aan bij.

Met dit alles haalde Reed haar doel van topkwaliteit ruimschoots. Dit ondanks de voortdurende, soms nijpende financiële krapte. Compromisloos ging het college voor topniveau in de zuivere wetenschap. De afgestudeerden behoorden tot de allerbesten van het gehele land. Aan Berkeley, waar een groot aantal voor graduate studies terechtkwam, was dit ook zo. Velen zijn na het behalen van hun mastergraad gepromoveerd en later hoogleraar geworden, sommigen ook aan Reed. Het non conformistische en linkse klimaat op Reed had landelijke bekendheid. Begin jaren vijftig werd dit een probleem, tijdens de communistenjacht onder McCarthy. Het college werd toen zelfs bedreigd met sluiting. Daarna heeft het zich wel wat meer bekommerd om zijn sociale omgeving en wat meer een burger van zijn vestigingsplaats Portland willen zijn. Naast de traditionele liberal arts richtte Reed zich vanaf de jaren vijftig ook op wiskunde en natuurwetenschappen.

Swarthmore College.

Swarthmore College werd in 1864 gesticht vanuit de Society of Friends, de gemeenschap van de Quakers. Het was – en is nog steeds gevestigd in Philadelphia, Pennsylvania. Aanvankelijk was het doel inderdaad in belangrijke mate voorzien in goed opgeleide personen voor het eigen Quaker onderwijs. Daarnaast wilde het ook een goed collegeprogramma bieden aan studenten die niet in het onderwijs gingen werken. Aanvankelijk was Swarthmore uitsluitend gericht op de eigen Quaker gemeenschap. Geleidelijk verbreedde dit, terwijl in de studieprogramma's meer accent kwam te liggen op intellectuele vorming. Vooral door de scheiding van course (curriculum) en honors (excellentieprogramma) studenten. Bestuur en leiding werden gekenmerkt door het principe 'sense of the meeting,' een bij de Quakers gebruikelijke bestuursstijl. Een op zichzelf conventionele structuur van besluitvorming, waarbij besluiten zo veel mogelijk door middel van consensus tot stand komen.

Swarthmore nam rijkelijk deel aan de gedurende de laatste decennia van de negentiende en de eerste van de twintigste eeuw berucht geworden college cultuur. Toen veel jongeren naar college gingen om een paar lollige jaren te beleven. Voor de traditionele doelgroep was het vinden van een huwelijkspartner in de eigen gelederen eveneens een belangrijk motief.

Met Frank Aydelotte vanaf 1920 als President, werd het handelsmerk van Swarthmore College intellectual excellence English style. 'Joe college' moest er hier niet meer bij zijn. Wie aan Swarthmore een van de 'honors' programma's volgde, kon vervolgens verder studeren en promoveren aan de beste universiteiten, zeker ook in Oxford, Engeland.

Maar Swarthmore ging niet exclusief voor de top, zij deed meer. Ook normaal begaafde curriculumstudenten, die niet deelnamen aan een excellentie-programma, hadden er een zinvolle en goede tijd.

De opgave voor de leiding van het relatief kleine college was deze tweedeling van de campus zo te managen, dat het excellentiewerk niet door het gewone werk en het gewone campusleven omlaag zou worden getrokken. Hierin slaagde men zo goed, dat het gemiddelde niveau van de curriculumstudenten vergelijkbaar was met dat van zeer goede studenten aan een gemiddeld college. Het excellentiewerk trok het niveau van alle studenten dus omhoog.

Dit werd ook bevorderd door de atmosfeer van verdraagzaamheid. Er was een duidelijke orde, maar al te streng waren de regels niet. En daarbinnen kon je zijn wie je was en je vrij voelen.

5.3 Mechanismen voor een organisatie-legende.

'Onderzoek van het ontstaan van organisatielegenden brengt ons bij de rol van de individuele leider. Want in ieder van de drie colleges werd de vernieuwende inspanning ontworpen, uitgewerkt en in beweging gezet door een persoon met een sterke wil op de stoel van de President. Tegelijk benadrukken wij hoezeer charisma, gewoonlijk beschouwd in termen van individuele kwaliteiten, voor zijn effectiviteit afhankelijk is van bepaalde organisatorische condities. In het bijzonder van de acceptatie door volgelingen. Organisaties hebben vele wapens tegen charismatisch ingestelde enkelingen. En het lot van de sterke leiders in deze drie colleges toont iets van de interactie die de invloed van iemand met ongewone persoonlijke talenten doet verminderen, of deze juist mogelijk maakt.'

Het ontstaan van een organisatielegende is afhankelijk van historische en toevallige factoren en van de context waarin deze zich voordoen. Je zou ook kunnen zeggen: van de combinatie van tijd, plaats, personen en omstandigheden; het momentum. Maar de ontwikkeling en het voortbestaan van een organisatielegende is afhankelijk van voorspelbare en beheersbare factoren en omstandigheden.

En wel van deze vijf:

1. De docentenstaf, the faculty, bestaat uit 'gelovigen' en ontwikkelt voldoende macht.
2. Kenmerken van het curriculum, dat het dagelijks gebeuren en gedrag bepaalt, brengen de legende tot uitdrukking.
3. Een maatschappelijke achterban/basis van externe 'gelovigen' zorgt voor voldoende, ook morele, ondersteuning en wekt bij bepaalde categorieën kandidaten belangstelling om aan het college te studeren.
4. De studenten ontwikkelen een sterke cultuur, die de centrale idee van het college in voldoende mate omvat.
5. De legende zelf, als idee, zelfbeeld en publiek imago, appelleert sterk; wekt hevige gevoelens op.

Dit zijn de essentiële dragende mechanismen. Het gaat echter om de legende als geheel, in al haar vormen en uitingen, want een legende produceert eenheid. Zij bindt structurele elementen samen, koppelt interne en externe groeperingen van elkaar en doet organisatie- en individuele identiteit in elkaar opgaan.

Het ultieme risico van een 'distinctive' karakter is dat succes in een bepaalde periode starheid en stagnatie veroorzaakt in een latere. Commitment is precies in plaats van diffuus. Sterk aangehangen in plaats van zwakjes onderschreven. Gearticuleerd in plaats van onuitgesproken. Het vormt dikwijls welhaast een garantie voor latere moeilijkheden. Maar in zulke zaken, die ook te maken hebben met stadia van organisatieontwikkeling en mate van openheid tegenover latere veranderingen, weten wij weinig over dwingende beperkingen en beschikbare opties. Factoren met een gunstige invloed op veranderingsmogelijkheden en veranderingsgezindheid zijn in ieder geval:

1. De uitdaging van omgaan met een briljante studentenpopulatie. De voortdurende instroom van briljante en kritische jonge mensen levert impulsen aan docentenstaf en medewerkers voortdurend alert te blijven. In de eerste plaats in het uitoefenen van de gevestigde praktijk en werkwijzen en in de tweede plaats met betrekking tot alternatieven die tegemoet komen aan de veranderende noden en eisen van studenten. In de beste colleges hebben de studenten de neiging beter te worden dan hun docenten. Zij kunnen boven

hun docenten en boven de medewerkers uitgroeien en daarmee een voortdurende invloed tot aanpassing en verbetering op hen uitoefenen. Daarvoor hebben de docenten en medewerkers wel een open attitude tegenover de studenten nodig.

2. Het tot uitdrukking komen van nieuwe gezichtspunten in situaties waar de gezagsstructuur relatief democratisch en discussie relatief open is. Deze nieuwe gezichtspunten komen vaak van buiten, door nieuwe instroom van studenten en anderen. Belangrijk voor veranderingsmogelijkheden is dat deze instromers gelegenheid hebben hun inbreng te leveren voordat zij in de organisatie ingekapseld zijn. Jonge Turken moeten niet genegeerd worden. De oligarchen moeten niet de complete controle hebben.
3. De spanningen en risico's die samengaan met een onderscheidend (distinctive) karakter leveren ook mogelijkheden tot openheid tegenover veranderingen. De regelmatige kleine crises die hierdoor worden veroorzaakt kunnen het college en haar participanten alert houden. Een chronisch financieel tekort schokt bijvoorbeeld iedereen, zodra het in een bepaald jaar een nieuw record vestigt. Het zelfde geldt voor het vertrek van een ongebruikelijk groot aantal docenten in een bepaald jaar.

5.4 De instelling met een legende, wat is dat?

De institutionele legende is een historisch gegrond, enigszins ingescherpt begrip van een unieke organisatorische ontwikkeling. In het heden levert deze een toegespitste definitie van de organisatie als geheel en suggereert gemeenschappelijke kenmerken van de leden. Zijn definities zijn in hoge mate geïnternaliseerd door vele leden. Deze worden daarmee deel, zelfs een bepalend deel van individuele drijfveren. Daarmee is een legende een missie, geldend voor een totaal systeem in ruimte en tijd. Zij omvat de participanten van een zeker ogenblik en verbindt de succesvolle participanten over langere periodes met elkaar.

Belangrijke indicatoren zijn trots en overdrijven. Het meest zeggende symptoom is een intense beleving van het unieke. Een organisatielegende maakt van een organisatie een gemeenschap, zelfs een sekte. Zij bevindt zich ergens tussen ideologie en religie. Een beleving van romantiek, of zelfs van mysterie, helpt om een koude organisatie te veranderen in een geliefd sociaal instituut. Veel collegelegendes, zelfs bescheiden gevallen, hebben het vermogen sterke mannen te laten huilen, zowel in het heldere licht van de namiddag, als in het duister van de eenzame uren.

Er is een typische, gecompliceerde interactie tussen wat mogelijk blijkt, wat wenselijk wordt geacht en wat wordt gedaan.

'Unusual men will likely connect with unusual times and places.'

Hoogstaande motieven zijn niet voldoende voor een organisatielegende. Een idee met een zichtbare en tastbare gestalte is de institutionele drager waaraan de individuele drijfveren geketend raken. Als de idee het voor het zeggen heeft, staan mensen onverschillig tegenover de persoonlijke consequenties. Dikwijls zijn zij zich niet eens bewust hoe grote risico's zij hebben genomen en hoeveel zij soms hebben opgeofferd. Als ideologen, als gelovigen, interesseert ze dat niet. Ze zijn trots op wat ze hebben doorgemaakt, wat ze hebben gedaan en waarvoor ze op de bres staan. Zij voelen zich sterk betrokken bij een waardevolle gemeenschappelijke inspanning en willen niet anders dan daarin blijven.

Zo kan de legende voor de organisatie van onschatbare waarde zijn, zowel naar buiten als naar binnen.

'Het schrijven van deze inleiding bij een nieuwe uitgave, 20 jaar na de eerste publicatie, brengt een probleem in mijn gedachten dat zich voordeed bij het schrijven van het boek. Hoe op de lezers over te brengen de emotie, de passie die docenten, studenten, medewerkers, bestuursleden en alumni investeren in een instelling van hoger onderwijs, indien zij in de greep zijn van een organisatielegende. Op Reed, Antioch en Swarthmore ontmoette ik mensen die zielsveel van hun college hielden. Die gelukkig waren als het haar goed ging en verdrietig als er moeilijke tijden waren. Die rotsvast geloofden dat hun college de beste was van alle plaatsen waar je kon zijn. Die hen van elders gedane in materieel opzicht aanzienlijk aantrekkelijkere aanbiedingen afsloegen. Omdat hun college het middelpunt van betekenis in hun leven was geworden. 'Ware gelovigen' was geregeld als omschrijving zeker op hen van toepassing.

'..... wil ik tenslotte benadrukken hoe sommige onderwijsinstellingen en blijkbaar ook sommige organisaties op andere werkterreinen, zo veel toewijding en liefde opwekken dat de levenskwaliteit van de betrokkenen merkbaar wordt verhoogd, dikwijls voor de rest van hun leven. Het ontwikkelen van dit vermogen is geen geringe prestatie voor instellingen die bedoeld zijn als rationele en formele organisaties, voor sommigen om te werken en carrière te maken, voor anderen om slechts tijdelijk participant te zijn. Nu wij weten hebben van de emotionele investering, hebben wij ook oog voor de ontzaglijke betekenis die sommige instellingen hebben voor individuele personen, zelfs voor hen die er slechts korte tijd verbleven. De organisatie met een legende is eerst in tweede instantie een sociaal gegeven, berustend op de beginselen van planning en rationaliteit. Voor alles is zij een zaak van het hart, een brandpunt van persoonlijke en collectieve identiteit.'

Uit: Burton R. Clark, *The Distinctive College*, heruitgave 1992, 2e druk 1999, parafrazering en vertaling MLH.

Wat is dit?

Laten wij proberen het te typeren met enige kernwoorden.

Het is onafhankelijk. Autonoom. Wellicht beter; autarkisch. Het maakt geen deel uit van een groter bestuurlijk, organisatorisch of bedrijfsmatig/zakelijk geheel. Het bestuurt zichzelf, op zijn eigen, zelf gekozen manier en heeft voor zijn continuïteit en ontwikkeling geen anderen nodig. Of beter, dat heeft het natuurlijk wel, want niemand of niets leeft en functioneert zonder omgeving, onafhankelijk van anderen. Maar het kiest zelf welke relaties het aangaat en onderhoudt en het heeft een sterke voorkeur voor regie in eigen hand. Denk aan wat Robbert Dijkgraaf zei over de onafhankelijke positie van Amerikaanse universiteiten, vooral ook in financieel opzicht. En aan de consequentie dat zij dus geen onderwerp van extern beleid hoeven te zijn van wie dan ook.

Het is cultureel. Kenmerken van alle vier typen organisatiecultuur van Harrison zijn aanwezig, sommige sterker, andere minder sterk, met eigen stijl in bestuur en besluitvorming. Machtsgerichte elementen zijn sterk vertegenwoordigd, door positie en functioneren van president en docentenstaf (faculty). Persoonsgerichte elementen

eveneens, door de professionele nadruk op kennis en competenties en door het ontwikkelings- en vormingsdoel. Daarnaast taakgerichte en rolgerichte elementen, in wisselende intensiteit, onder andere afhankelijk van bestuurs- en besluitvormingsstructuren.

Het is organisch. Meer dan een organisatie is de instelling een organisme. Zij wordt geboren en is aanvankelijk klein en kwetsbaar. Zij groeit en moet zelf veel leren, totdat zij volwassen genoeg is om op eigen benen te staan. Zelfstandig te functioneren bij het uitoefenen van haar functies. Zij neemt toe in levenservaring en bereikt de volwassen rijpheid. Als bij een boom kan deze lang duren, bij de juiste plaats en omgeving en goed onderhoud. Tenslotte zal veroudering intreden en uiteindelijk afsterven. Dan moet een volgende generatie klaarstaan.

Instellingen als organismen hebben een karakter en verschillen van elkaar. Zij zijn gezond als het goed is, maar kunnen ook ziek zijn. Zij kunnen psychiatrische verschijnselen vertonen, zoals depressiviteit en paranoia.

Instellingen als organismen hebben gevoelens, zoals agressie, boosheid, geluk en liefde. En hebben deze gevoelens niet slechts zelf, maar wekken deze ook op bij anderen. Zoals bij in hen deelnemende personen.

Het is idealistisch en ideologisch.

Het humanistisch cultuur ideaal van de liberal education:

De wereld voorzien van geleerde mensen, met wel ontwikkeld begripsvermogen en kritische intelligentie.

De idee.

Dat ene. Niets anders. Obsessief.

In de wereld van alledag neemt de idee een zichtbare en tastbare gestalte aan in een levende persoon. Door en rondom deze persoon kan een instelling met een legende ontstaan.

Het is relationeel, affectief. Hoe ver staat de instelling dan bij de in haar deelnemende personen vandaan? Het mysterie is dat de gevoelens van liefde wederzijds zijn. De instelling is niet slechts een organisme, zij is zelf een persoon. De instelling en de in haar deelnemende personen zijn twee, steeds meer één. Dat is de legende; de instelling en de in haar deelnemende personen als drager – enkelvoud – van de idee. Als zichtbare en tastbare gestalte in de wereld van alledag.

De instelling met een legende is dus veel meer dan iets. Zij is iemand; la bien aimée.

6 Ontwikkeling en vorming.

6.1 Noodzaak.

In de tijd die wij de Renaissance noemen, zeg vanaf de veertiende eeuw, leerde de westerse mens dat wat voor waar gehouden kan worden niet moet berusten op gevestigde autoriteit, bijvoorbeeld van de geestelijkheid, maar de vrucht moet zijn van eigen kennis en onderzoek. Zoals wel is gezegd, onder andere door de historicus Johan Huizinga, het individu kwam tevoorschijn. De zelfstandige vrije mens, begiftigd met zijn redelijk verstand. Die zich verheugde in het opnieuw leren kennen van de klassieke literatuur en filosofie en in dat spoor verder te gaan. En ontdekte dat de wereld waarin hij leeft niet het middelpunt van het heelal en geen onveranderbaar gegeven is. Dat er veel over deze wereld is te leren, dat zij in haar weidse uitgestrektheid is te ontdekken en dat het mogelijk is haar te verbeteren. Sindsdien bestaat er zoiets als een ideaalbeeld, een idee betreffende ontwikkeling en vorming. Dit werd een ideaaltypisch beeld van hoe de welopgevoede en ontwikkelde man/mens was of moest zijn. De honête homme in het zeventiende eeuwse Frankrijk. De gentleman in het achttiende en negentiende eeuwse Noord Amerika. De romantische adellijke jongeling, zoals Lord Byrons Child Herald. Eigenlijk staat Jean Jacques Rousseau 's achttiende eeuwse Emile tot op de huidige dag model voor het humanistisch cultuur ideaal. Wat welopgevoed en ontwikkeld is en hoe dat tot stand komt. Nog steeds op basis van het beeld van de persoon die op de juiste wijze zijn plaats in wereld en maatschappij weet in te nemen.

Vanuit de overtuiging dat kennis macht is, voegden zich hier emancipatie-idealen aan toe. Aanvankelijk van de vrije burgers die zich aan de feodale maatschappelijke verhoudingen ontworstelden. Als zelfbewuste middenklasse verdrongen zij de adel steeds meer uit het machtscentrum en werden in hun steden de dragers van welvaart, orde, cultuur en wetenschap. Daarna, als vrucht van de industriële revolutie, van de arbeidersklasse. Zo werd in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw het besef algemeen dat je door je te ontwikkelen een beter mens wordt en maatschappelijk vooruit komt. Door te lezen, te leren en te studeren.

Door en binnen veel groeperingen is dit verheffingsideaal in de praktijk gebracht en heeft het sterk bijgedragen aan hun maatschappelijke emancipatie. Ongeschoolde arbeiders werden geschoold, hun kinderen werden ambtenaar, leraar, predikant of priester, de volgende generatie ging naar de universiteit en niet weinigen werden hoogleraar. Anderen maakten carrière in het bedrijfsleven of in bestuur en politiek. Weer anderen leefden sober en werkten hard in de door hen gestichte familiebedrijven, die van generatie op generatie groeiden, soms uitgroeiden tot grote concerns.

Individuele studie en ontwikkeling is dus niet alleen van belang voor het individu zelf, maar dient daarbij de belangen van economie en maatschappij. Daarbij kwam er later in de negentiende eeuw ook meer aandacht voor leren en opvoeden als zodanig.

De geschiedenis heeft het succes van deze pedagogische en maatschappijvisie onweerlegbaar gedemonstreerd. Hoe velen zijn sindsdien niet maatschappelijk vooruit gekomen en geëmancipeerd, individueel en als maatschappelijke groepering, door studie en ontwikkeling op alle mogelijke niveaus.

Toch is in de periode sinds de Tweede Wereldoorlog het kennisideaal gaandeweg verbleekt. Niet alleen in ons land, maar in de gehele ontwikkelde wereld. Wellicht onder invloed van de sterk gestegen algemene welvaart en het tot ontwikkeling komen van sociale zekerheid en verzorgingsstaat. Wellicht onder invloed van secularisatie en ontideologisering. En van wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke trends en modes. Die bijvoorbeeld in de jaren zestig in ons land de aanbevelingen van de commissie Cals voortbrachten en de daaruit resulterende zogenaamde Mammoetwet. En in de jaren zeventig de onderwijsvernieuwingen onder van Kemenade.

Hoe dan ook, in de beeldvorming van dit moment is leren niet stoer. Voor zover je dat doet, doe je het uitsluitend utilitair, met het oog op je carrièremogelijkheden, met name op je financiële vooruitzichten. Het is meestal nog wel sociaal correct intellectueel niveau en bijbehorende prestaties verbaal te waarderen of zelfs te bewonderen, zeker indien het vrouwen en meisjes betreft. Maar niet om deze persoonlijk navolgenswaardig te vinden. De maatschappelijke status van het onderwijs is sterk gedaald. Die van leraren ook, evenals die van andere beroepsgroepen die vroeger tot de notabelen behoorden, zoals bijvoorbeeld accountants en notarissen.

Sinds de jaren zestig is in het onderwijs sprake van versmalling en specialisatie. Er wordt in minder vakken examen gedaan en kinderen moeten al op jonge leeftijd profielen kiezen. Beroepskeuze staat op de voorgrond.

Hierop is toenemende kritiek, zoals bijvoorbeeld van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), in zijn rapport 'Een leven lang leren' van november 2013. Een vak of beroep leer je niet voor je gehele werkzame leven. Als dit al ooit zo is geweest, in deze tijd van snelle technologische ontwikkelingen en globalisering zeker niet. En de levenslange vaste baan is een illusie, die je ook niet moet willen. Het is veel belangrijker dat je gedurende je gehele werkzame leven blijft leren. Dat je zo nodig en wellicht meer dan eens van beroep kunt veranderen. Daarvoor heb je een brede basis nodig, waarop je meer verschillende dingen of vakken gespecialiseerd kunt leren.

Het onderwijs zal dus koers moeten zetten naar bredere vorming.

Zo kijken wij vanuit het belang van ontwikkeling en vorming voor het individu naar het maatschappelijk belang. Wij kunnen het perspectief ook draaien; vanuit het maatschappelijk belang naar dat van het individu kijken. En dan richten wij nu de aandacht even op andere factoren dan de economie, want die krijgt al genoeg aandacht. Een slecht opgeleide bevolking vormt een gevaar voor de democratie. Niet alleen omdat zij onvoldoende kennis heeft van de werking van het bestuurlijk en politiek bestel en daardoor niet in is haar democratische rechten behoorlijk uit te oefenen. Maar ook omdat zij vatbaar is voor populisme, zeker bij de rol van de media in onze tijd. Een goed functionerende democratie heeft burgers nodig met voldoende onderscheidingsvermogen en kritische zin. Die in staat zijn een zaak te beoordelen op basis van argumenten en niet louter van degene die spreekt. Wat wordt gezegd moet belangrijker zijn dan wie het zegt, hoewel vooral bij gecompliceerde onderwerpen vertrouwen natuurlijk een belangrijke rol speelt. Maar dan nog moet tegenover de zelfstandig oordelende burger vertrouwen worden verdiend en bevestigd.

Maar hoe kon het gebeuren? En hoe kan dat steeds opnieuw?

Bijvoorbeeld de Holocaust. De grote Jodenvervolging en massavernietiging in het Derde Rijk. Hoe heeft het zo ver kunnen komen? Hoe is de grond zo zeer rijp geworden voor zoiets monsterachtigs? Wat moet er gebeuren om dit mogelijk te maken?

Hoogst waarschijnlijk kan ieder volk zoiets doen. Kunnen wij allen zoiets doen. In groepsverband of als collectiviteit verliezen wij immers gemakkelijk ons gevoel van individuele verantwoordelijkheid. Maar het is geen ziekte die niet voorkomen kan worden. Duitsers noch anderen die beestachtigheden begaan, zijn slachtoffers, maar daders.

Soms denken wij dat wij er mee klaar zijn. Dat wij het antwoord weten. Het lag aan de Nazi's. Zij hebben het gedaan. Deze opvatting is sinds de jaren zestig in Nederland gemeengoed, in ieder geval officieel. Maar de vraag blijft dan toch, hoe de Nazi's hiertoe de gelegenheid kregen. Hoe het kwam dat het volk het liet gebeuren. En ook, hoe het kwam dat er zo veel Nazi's waren. En wie eigenlijk de Nazi's waren. Alleen de partijleden en degenen die openlijk door de straten marcheerden? Of ook die velen die sympathiseerden zonder zich als zodanig kenbaar te maken. Zonder zelf een uniform aan te trekken, zodat zij in later dagen zich weer gemakkelijk bij een andere politieke groepering konden aansluiten.

Soms denken wij dat de tijd rijp is om er maar over op te houden. Het gesprek af te sluiten met een gemeenplaats in de zin van: 'Het kan ons allen overkomen en we moeten dus waakzaam zijn'

Anderen troosten zich met de idee dat de geschiedenis zich eindeloos herhaalt. Dat dit alleen kan worden voorkomen, als wij bereid zijn van het verleden te leren. Dat wij dus van de gebeurtenissen moeten leren, willen wij niet gedoemd zijn de geschiedenis eindeloos over te doen.

Weer anderen vluchten weg. Het verleden is niet gebeurd. Het is niet waar. Het was maar een droom, een heel boze droom. Zoiets kan in het echt toch niet gebeuren? In dit verlichte tijdperk van de rede.

En er zijn nog steeds verstokte volhouders. Zij blijven beweren dat het allemaal door de Joden verspreide leugens zijn. Volgens hen is het geschiedvervalsing.

Was het niet zo dat de Joden eigenlijk in alles goed waren? Ook in de Duitse taal en cultuur. Zij hadden Goethe net iets beter gelezen. Zij wisten net iets meer van de geschiedenis. Zij kookten goed en brouwden het beste bier. De Joden waren net een beetje Duitser dan de Duitsers.

Daarmee werden ze zeer bedreigend, vooral voor de niet Joodse kleinburgerlijke middenklasse.

Waarschijnlijk zo ontstond in de samenleving de voedingsbodem. Wellicht niet direct voor actieve vervolging, maar dan toch voor passieve goedkeuring daarvan, als draagvlak daarvoor.

Waarschijnlijk speelde gebrek aan eigen cultureel zelfbewustzijn van de niet Joodse middenklasse en de kleine bourgeoisie en gebrek aan eigen culturele belangstelling hier een sleutelrol. En het minderwaardigheidscomplex, zo kenmerkend voor de kleinburgerij. Bang om fouten te maken. Bang om vreemd gevonden te worden. Geen risico durven te nemen. Alles het zelfde. Je niet van anderen onderscheiden, ook niet door eigen studieprestaties en door de schoolprestaties van je kinderen. Allemaal het zelfde, ook daarin, dat je van jezelf en je familie zegt dat je zo bijzonder bent. Je bent allemaal het zelfde in het zo bijzonder zijn. En doodsbang voor alles en iedereen dat en die van het gewone afwijkt.

Belangrijk is ook dat onder grote delen van de Duitse en Oostenrijkse kleinburgerij diepe teleurstelling en wrok heersten. Met als oorzaak dat de vruchten van hun generaties lange emancipatie streven door de economische omstandigheden in de jaren '20 totaal waren weggevaagd. Er waren velen die niets bezaten, ondanks een leven van hard werken en spaarzaamheid.

Dan is nog slechts een volksleider met een eenvoudig uit te leggen ideologie nodig. En volksleiders die de macht willen, creëren een vijandbeeld. Een gemeenschappelijke vijand, die verdreven zal worden als het volk zich slechts achter deze leider wil scharen.

Ook nu is de kleinburgerlijke middenklasse sterk vertegenwoordigd. Ook Nederland heeft geen arbeidersklasse meer. En ook nu worden cultuur en intellect hier en daar nog wel met de mond beleden, maar niet met de daad. Gemakkelijk worden deze voorzien van het etiket elitair. En leren is niet in. De school moet leuk zijn, maar niet te moeilijk. Er is meer dan het cognitieve; er moet ook voldoende aandacht zijn voor het sociale. En voor maatschappelijk van belang geachte onderwerpen, zoals seksuele voorlichting. Een rekentoets is weliswaar verplicht, maar iedereen moet slagen. Je mag niet te veel van kinderen en studenten vragen. Daar raken ze maar gefrustreerd van, worden ze 'faalangstig' en daardoor gaan ze in depressies. Leraren hebben snel een mentaliteit van: Niet te hoog grijpen. Laten wij maar geen risico nemen.

Is dit eigenlijk niet erg gevaarlijk?

Wij moeten weer leren wat het waard is kinderen van de verlichting te zijn. Niet als belijders van een geloofsleer, maar als levenshouding. Het is de hoogste tijd voor een nieuw discours. Op alle terreinen van wetenschap, maatschappij en politiek. Opnieuw moeten wij leren onze overtuigingen te baseren op argumenten. Opnieuw moeten wij leren die argumenten op het juiste moment, op de juiste plaats en op de juiste manier naar voren te brengen. Opnieuw moeten wij ons en onze kinderen laten scholen in de klassieke en moderne letteren en in de logica en de retorica. En opnieuw moeten wij leren dat iets waar moet zijn omdat er goede argumenten voor zijn en niet omdat wij dat zo voelen, of omdat iemand die wij voor autoriteit aanzien het beweert, tenzij deze laatste zelf met goede argumenten komt.

(Vrij naar Gesprekken met een goede vriend. In Tom Berkhout De engel, typoscript 2001 en

Tom Berkhout Terug naar Machteld, hoofdstuk 31)

De sociaaleconomische middenklasse heeft zoiets nodig als klassenbewustzijn. Een besef van wie je bent en wat je maatschappelijke positie is. Een zekere mate van trots op het maatschappelijk belang van de klasse waartoe jij behoort of waartoe jij jezelf rekent.

In een goed ontwikkelde samenleving is de middenklasse groot en zelfbewust. En bestaat zij uit individuele personen en groeperingen in verschillende stadia van maatschappelijke emancipatie. Zij vormt en faciliteert de vele verschillende maatschappelijke emancipatieroutes. Zij is de omgeving voor initiatief, ondernemerschap en ontwikkeling. In financieel opzicht is zij de belangrijkste pijler van staat en maatschappij, evenals van wetenschap, kunst en cultuur.

Maar in veel Westerse samenlevingen, met name in de Amerikaanse en ook in de Nederlandse, wordt zij uitgebuit en is zij daardoor in verval.

Ontwikkeling en vorming helpt het bewustzijn vooruit. Kennis scheidt de mogelijkheid van je lot je daad te maken.

Door bewustwording en persoonlijkheidsontwikkeling overwinnen van schaamte- en minderwaardigheidsgevoelens, waaraan zo velen, ook kinderen en jonge mensen in de middle class leiden. Onbewuste rivaliteit. De voortdurende nederlaag in eigen ogen. De vaardigheid aanleren er bewust voor te kiezen een ander niet als rivaal te zien, maar als gelijkwaardige en in beginsel als bondgenoot of soms als lotgenoot. Leren prestaties en goed gedrag van anderen op te merken, te erkennen en te waarderen. Deze waardering ook tegenover de betreffende personen te kunnen uiten, dus over het cognitief en verbaal instrumentarium te beschikken dat hiervoor nodig is. In te zien dat winst voor een ander geen verlies voor de eigen persoon hoeft te zijn, maar integendeel eveneens winst kan zijn. Dat er zonder rivaliteit ook geen sprake is van een 'zero sum game', want als wij samen winnen, win ik immers zelf ook.

(Uit De orthopedagoog. In Tom Berkhout de Engel, typoscript 2001, geparafraseerd)

6.2 Paradigma en idealen.

Ideaaltypisch berust een ontwikkelings- en vormingsmodel (voor de middenklasse) op een vijftal elementen. Deze zijn:

het paradigma/het mensbeeld,

het levensdoel respectievelijk emancipatie-ideaal,

het cultuurideaal, dat is het humanistisch ontwikkelings- en vormingsideaal,

het ideaal van de ware verlichting, dat is het lege centrum tussen het intellectuele,

het kunstzinnige en het spirituele en

de zichtbare en tastbare gestalte.

Deze elementen worden door middel van het woord geconcretiseerd.

Het paradigma, het mensbeeld.

De idee, het kompas, dat wat bestemming en koers bepaalt. Het doel achter de doelen.

Het inzicht in het goede leven en functioneren in de maatschappij. Het universele.

Bijvoorbeeld het weldenkende zelfstandige individu, dat in eigen verantwoordelijkheid zijn/haar plaats inneemt in de samenleving waarin hij/zij leeft.

Het emancipatie-ideaal.

Het levensdoel. De drijvende kracht achter het streven en handelen. De drang tot scheppen, de wil vooruit te komen.

Individueel: je eigen beslissingen nemen en zelf de regie voeren over je leven.

Maatschappelijk: participeren in samenleving en economie en zo mogelijk overgaan naar een hogere sociaaleconomische klasse. Van de onderklasse naar de middenklasse. En van de middenklasse naar de bovenklasse, zakelijk/maatschappelijk naar de society of het establishment, intellectueel naar de aristocratie.

Functioneren binnen een sociaaleconomische klasse op eigen of onderhandelde voorwaarden. Dit in tegenstelling tot integratie, wat meedoen op de reeds geldende voorwaarden is, dus meedoen op de voorwaarden van anderen, van de reeds aanwezigen.

Emancipatie is niet slechts participeren, maar ook een merkbare eigen bijdrage leveren aan en invloed hebben op het functioneren en de cultuur van de organisatie

en van de samenleving. Een situatie laten groeien van wederzijdse betrokkenheid en onderlinge afhankelijkheid, van wederzijds erkende en steeds meer vanzelfsprekende gelijkwaardigheid.

Het cultuurideaal, inhoudelijk het humanistisch ontwikkelings- en vormingsideaal. Vorming en cultuur in de sfeer van de liberal arts and sciences. Breed, met voldoende diepgang en mogelijkheden tot verder studeren en voortdurend blijven leren.

Het ideaal van de ware verlichting.

Overwinnen van kleinburgerlijke minderwaardigheidsgevoelens. Niet slechts door het intellectueel cognitieve. Ook door de vrije geest als tegenpool van fundamentalisme. Niet zozeer willen weten hoe het is, maar de vragen als zodanig belangrijk vinden en er mee bezig willen zijn. Niet één antwoord voor waar en altijd geldig houden. Maar nieuwsgierig blijven en willen groeien in inzicht.

Ruimte voor verbeeldingskracht en creativiteit. Een leven van realisme, zonder cultuurideaal en zonder verbeelding is onleefbaar. Zonder verbeeldingskracht zou er geen wetenschap zijn. En ondernemerschap? Wie zou ooit bereid zijn risico te nemen en hard te werken als hij of zij geen droom had van wat hierdoor tot stand kan komen? En wie zou ooit beginnen aan het ontwerp van wat dan ook, bijvoorbeeld een gebouw, als men het niet reeds in de geest voor zich zag?

Cultuurideaal en verbeeldingskracht zijn niet alleen onmisbaar voor het leven zoals het is, maar zijn ook noodzakelijke voorwaarden voor een betere wereld.

Het lege centrum tussen het intellectuele, het culturele en het spirituele. Deze drie dienen tegelijkertijd, in onderlinge verbondenheid elkaar te versterken en tot hun ware zijn te brengen.

De concrete gestalte.

De legende; draagster van de idee, het alter ego, een persoon, de Prinses. Degene voor wie je het eigenlijk doet. De zichtbare en tastbare gestalte van de idee in de wereld van alledag.

6.3 Beukenstein International.

Ze zei: "Dit is de Internationale School Beukenstein. Hier is ook het Kinderspeelcentrum en de praktijk voor hulpverlening aan kinderen met opvoedingsproblemen."

De Internationale School Beukenstein was een particuliere, zelfstandige onderwijsinstelling, op Highschool en universitair niveau. Men leidde hier studenten op voor Amerikaanse en Britse bachelors. Beukenstein International leek eigenlijk op wat de Amerikanen een 'Private Liberal Arts College' noemen. Het ging hier, naast de vakinhoud, dus om intellectuele, culturele en maatschappelijke vorming en daarnaast om persoonlijkheidsontwikkeling. Met dit laatste beoogde men ontwikkeling van persoonlijke talenten en van persoonlijk geloofsleven. Men kon Beukenstein het best aanduiden als een instelling van en voor Messias Belijdende Joden. De instelling was overigens niet kerkelijk of theologisch gebonden. Zij was toegankelijk voor zowel Joden als Christenen en ook voor ieder ander die dat wenste en zich met de doelstellingen kon verenigen. Er waren nu ongeveer 275 studenten, uit een flink aantal nationaliteiten, waarvan ongeveer 125 intern en 150 extern; wonend bij ouders of familie. De doelgroep bestond eigenlijk uit hoog begaafde jonge

mensen. Dit werd niet al te zwaar geprofileerd. Ook gemiddeld intelligenten hadden hier een goede tijd. Inkomen van de ouders speelde geen rol als eenmaal duidelijk was dat het voor een potentiële leerling noodzakelijk of belangrijk was het onderwijs hier te volgen. Daar waren zo nodig fondsen voor.

Ze voorzag mij van enige schriftelijke stukken, nota's en brochures.

Ik vroeg door wie de school was opgericht en sinds wanneer deze bestond.

Ze zei op bescheiden toon: "De school bestaat sinds 1980 en is door mijzelf gesticht."

Ik vroeg haar naar de discipline waarin ze was gepromoveerd en kreeg weer zo'n verbazingwekkend antwoord. Het waren er twee: theoretische wiskunde en pedagogie. Ze vertelde erbij dat ze in beide vakken een buitengewoon hoogleraarschap vervulde aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Ze vertelde iets over de structuur van directie en bestuur van de school.

En ook iets over de andere in het gebouw gehuisveste instellingen: de Orthopedagogische Praktijk en het Kinderspeelcentrum. Daarnaast was er een bedrijf van haarzelf dat ontwikkelingswerk deed.

Het geheel was gevestigd op het Landgoed Beukenstein. Dit werd geëxploiteerd door een eigen werkmaatschappij. De kantoren van de rentmeester waren eveneens in dit gebouw gehuisvest.

Alles tezamen was ondergebracht in een holding, waarvan zij de enige aandeelhouder was.

Er werden presentaties verzorgd door het hoofd van de school en het hoofd van het internaat, mevrouw Isabella Pinto Velasco en mevrouw Annet Elzinga. Zij lieten naast de nodige feitelijkheden het een en ander zien van karakter en cultuur van de school binnen de Beukenstein-instellingen. Ook de student-assistente Emma van Dorst leverde een bijdrage, wat ik nogal opvallend vond.

Daarna was, als laatste, de beurt aan mevrouw Machteld Meissner zelf. Zij gaf een uiteenzetting over wat men de missie kon noemen en over het gehanteerde pedagogisch-didactisch concept. Sleutelwoorden bij wat hier gebeurde, zei ze, waren inzetbaarheid en vrijheid. Inzetbaarheid in maatschappelijke functies en verantwoordelijkheden, in geloofsgemeenschap en zending. Kerncompetenties waren: concentratievermogen, leervermogen, zelfbewustzijn en kennis. Ook van divergente kennisgebieden en van hoe daarmee om te gaan. Daarbij moesten wij leren vrijheidsbedreigingen, zoals ze dat noemde als zodanig te herkennen en zo nodig te overwinnen. Als voorbeelden noemde ze: sociale- en gedragscodes, modes, tradities en taboes.

"Hoe lang woont u hier al? En de anderen?"

"U weet dat de school en de andere instellingen sinds 1980 bestaan. Ze zijn steeds hier gevestigd geweest. Het Landgoed is van een oudtante van mij geweest. Toen zij oud werd heeft zij het aan mij overgedaan, omdat zij heel graag wilde dat ik haar hier zou opvolgen en zij ook wist van mijn plannen voor de school en de praktijk. Ik was een van de weinige familieleden die zij na de oorlog nog bezat en ook haar enige erfgenaam. Zij beschouwde mij een beetje als haar kleindochter. Ik kwam hier regelmatig bij haar logeren. In 1976, nog bij haar leven, heb ik het landgoed van haar overgenomen. De bouw van de huidige gebouwen en woningen is begonnen in 1978. Sinds 1979 woon ik hier."

Uit: De cliënte 1. In: Tom Berkhout de Engel, typoscript 2001, geparafraseerd.

6.4 Praktijkervaring is de beste leermeester. De totale mens.

Arthur E. Morgan, Antioch College vanaf 1919.

Inzetbaarheid: Praktische ervaring is de grote leermeester.

De totale mens, tot uitdrukking komend in de unieke combinatie van werk, studie en participatie in de gemeenschap.

Arthur Morgan was geen pure ingenieur en later geen pure New Dealer. Zijn toewijding aan engineering en aan maatschappelijke ontwikkeling kwamen voort uit zijn denkbeelden over een betere wereld. Zijn ontwikkeling ging van engineering naar social engineering en verder naar utopisme. Dit laatste was een bepalend element bij de herinrichting van Antioch college vanaf 1920.

Arthur Morgan had alle eigenschappen in zich van personen met ongewone visie en gedrevenheid. Consistentie in idealen, volharding in acties en activiteiten en teleurstelling.

Morgan hield zijn toewijding aan grote idealen vol gedurende tientallen jaren. Hij was grotendeels autodidact. Zijn denkbeelden waren de vrucht van jaren werken in de praktijk en zelfstudie en reflectie. Dit had hem tot het inzicht gebracht dat praktijkervaring de grote leermeester is. Theoretisch onderwijs moest er zijn om de gaten te vullen die praktijkervaring overliet of aan het licht bracht. Voor een evenwichtige ontwikkeling van de persoonlijkheid moesten werk, onderwijs/vorming en het verdere leven nauw verband met elkaar houden. Kleine gemeenschappen boden de beste gelegenheden voor in samenhang leven, werken en leren.

Om dergelijke idealen in de praktijk te kunnen brengen was een gedisciplineerde en ascetische levensstijl nodig en deze bezat Morgan dan ook. Gedurende zijn leven en carrière raakte hij steeds meer geïnteresseerd in onderwijskundige en pedagogische beginselen, opvattingen en praktijken. Reeds voor de Eerste Wereldoorlog vervulde hij een actieve rol te midden van de toenmalige Amerikaanse onderwijsvernieuwers en experimenteerders. In 1916 had hij een belangrijk aandeel in de stichting van de Moraine Park School in Dayton Ohio, destijds een bekende experimentele school. Hij was de eerste president van de Progressive Educational Association, in 1919, slechts enige maanden voordat hij tot het bestuur van Antioch College toetrad.

Morgan wilde in het onderwijs meer dan aanpassen van het bestaande. Zijn ideaal was een different genius, een nieuw genie. Zijn gedachten gingen uit naar modellen die radicaal met het verleden zouden breken. Ten dele ontleende hij zijn denkbeelden aan utopistisch gedachtegoed, zoals van Edward Bellamy, Thomas More en anderen. In het denken van Morgan was Utopia niet per se het onmogelijke of onuitvoerbare. Voor de menselijke samenleving zijn utopistische ideeën even noodzakelijk als ontwerpen voor het bouwen van bruggen. De taak van de utopist is het ontdekken van betere patronen en deze zo effectief presenteren dat ze kunnen rekenen op brede acceptatie.

Het was dus een utopist en geen doorgewinterde bestuurder die in de vroege jaren twintig begon aan de herstart van Antioch College.

'Wij dromen van een college dat de wereld nog nooit heeft gezien. Wij zijn er niet tevreden mee om gewone dingen op de gewone manier te doen. Degene die op deze wijze zaait, zal zelf de oogst misschien niet zien. Maar hij is degene die de toekomst bepaalt.'

De blauwdruk' voor Antioch die begin jaren twintig het licht zag, was destijds uniek en zou dat vandaag de dag nog steeds zijn. Zij bevatte een programma voor algemene ontwikkeling en vorming dat dat van de meeste Liberal Arts Colleges in ruime mate overtrof. En dat in een tijd waarin algemene vorming het steeds meer moest afleggen

tegen specialistisch onderwijs in vakgebieden. Morgans doel was in zes jaar tijd mensen te vormen tot verbeeldingsrijke zelfstandige individuen in de kleine gemeenschap, in staat tot het uitoefenen van economisch en politiek leiderschap, op weg naar de betere maatschappij en wereld. Het ging om het vormen van de totale persoonlijkheid van de student. Men moest onderwezen worden door het leven, zowel als door boeken. De studenten moesten voor zichzelf levensdoelen ontwikkelen. Studie en het opdoen van praktijkervaring vonden afwisselend plaats. Praktijkervaring in de vorm van werken binnen een bedrijf of organisatie. Deze aanpak bood de mogelijkheid tot self support voor de studenten. En eveneens voor het College. Want waarom zou het College naast de studiegelden van studenten geen inkomsten hebben uit kleine bedrijven, bij voorkeur gesitueerd op de campus? Daar konden de studenten dan praktijkervaring opdoen en verder bij zo'n 500 andere bedrijven in de regio, binnen een straal van 30 mijl.

Indien het College in staat zou zijn waardevolle praktijkervaring te combineren met culturele vorming en een professionele attitude en tegelijkertijd fysieke fitheid zou stimuleren, evenals een geest van moreel enthousiasme en maatschappelijke dienstbaarheid, dan zou dit leiden tot de hele, complete mens, de toegewijde mens, de mens die op de juiste wijze zou zijn opgeleid en gevormd voor Utopia.

Antioch College ging alle activiteiten van het menselijk leven samenbrengen op de campus. De gemeenschap was Antioch College zelf.

Diep religieus als hij was, wilde Morgan aanvankelijk dat het college een plaats zou zijn waar het leven zou worden gekenmerkt door de vrijzinnige waarden van het Unitarisme. Bij het verstrijken van de eerste jaren, vond Morgan echter de gedrevenheid van zijn Nieuw Engelse bondgenoten niet zoals hijzelf graag zag en ook niet goed passend voor het college. Als de Unitariërs maar agressiever waren, als ze maar in staat waren in henzelf het heilige vuur te ontsteken en zich wat meer te begeven onder gewone mensen, dan zou deze verandering tezamen met hun zeer te respecteren ideeën en hun hang naar individuele vrijheid, het Unitarisme tot een passende religieuze basis voor het college hebben gemaakt. Maar, zoals Morgan het zag, het college en hij ontwikkelden een praktisch, realistisch en toekomstgericht liberalisme, niet in overeenstemming met de welgedane, intellectualistische en zelfgenoegzame vrijzinnigheid van de Unitariërs. Het kritische onderscheid lag in wat Morgan noemde emotioneel commitment. Een godsdienstige basis voor Antioch zou moeten denken en doen. Het zou om de hele mens moeten gaan en niet slechts om de geest. Op zoek naar het juiste aroma van emotioneel commitment en intellectuele vrijheid, bewoog Morgan zich, eerst informeel en later ook formeel bij de Unitarische zuil vandaan in de richting van de Quakers. Door deze ontwikkeling van hemzelf en door de invloed van de mensen die hij binnen bracht, ontstond een brede humanistische blik als de ethische basis van Antioch College. Zeker religieus, maar vrijzinnig, breed georiënteerd, open minded, sommigen humanistisch, sommigen agnostisch, pacifistisch. Uiterst verdraagzaam tegenover andermans opvattingen, Quaker stijl.

Wellicht beter dan iedere andere Antiochiaan combineerde bisschop Paul Jones, op een voor studenten en docenten aantrekkelijke manier, de grotendeels impliciete moraliteit van het moderne vrijzinnige Quakerisme met vrijzinnig sociaal en politiek activisme. Bedrijf en gemeenschap. Zelfontwikkeling en zelfredzaamheid. Sobere levensstijl. Verdraagzaamheid en academische vrijheid. Dit alles vond weerklank in het vrijzinnig religieuze klimaat op de campus.

Tegen het einde van de jaren dertig werd Antioch omschreven als een progressief college. In vrijzinnig/liberale ogen was het groots. Experimenteel, serieus,

intellectueel, zoals een college behoorde te zijn. De conservatieve visie, sterk aangehangen in de naaste omgeving in Ohio, was dat Antioch gevaarlijk was voor de jeugd en voor de samenleving als geheel.

Deelnemen aan sociale en politieke activiteiten en acties maakte deel uit van de maatschappelijke ervaring die studenten moesten opdoen. Anarchie diende uiteraard te worden vermeden of bestreden. In het belang van het college kwam er in 1963 een consultatieprocedure. Wanneer groepen studenten meenden aan een actie te moeten deelnemen, dienden zij eerst de volledige community hierover te raadplegen. Volgens de President was dit de enige manier om dergelijke acties onderdeel van de educatieve vorming te laten zijn en om anarchie door sommigen te vermijden, zonder het inzetten van de meest autoritaire middelen.

Het probleem van verantwoorde maatschappelijke actie werd op Antioch niet echt opgelost. Eerder maakte het deel uit van het karakter van het college. In de jaren zestig was het politieke klimaat op Antioch zeer liberaal. Ongeveer de helft van de docenten beschouwde zich grotendeels als onverschillig tegenover de godsdienst of was antigodsdienstig of atheïst. Tegelijkertijd verklaarde ongeveer een zesde van de docenten dat zij diep religieus waren, een opvallend hoog aandeel.

Continuïteit van het college betekende de noodzaak van voldoende aanpassingsvermogen aan veranderende tijden, onder tegelijkertijd handhaven van een karakter dat afweek van dat van zo goed als alle andere Liberal Arts Colleges, zowel als van dat van de wereld buiten het onderwijs.

Uit: Burton R. Clark, *The Distinctive College*, 1999, Part 1, Antioch, vertaling en parafrasering MLH.

6.5 Compromisloos gaan voor intellectueel topniveau. Onafhankelijkheid. Non-conformisme.

William T. Foster, Reed College, vanaf de start in 1911 tot 1919.

Taaie volharding. Compromisloos voor topkwaliteit in de zuivere wetenschap.

William T. Foster was diep ongelukkig met de toestand van het Amerikaanse hoger onderwijs in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Dat een college een plek voor jonge gentlemen zou of moest zijn, vond hij flauwekul. Hij verdedigde de stelling dat honderden colleges in het land, waaronder reeds lang gevestigde, heel graag radicale veranderingen zouden doorvoeren, ware het niet dat de druk van hun eigen tradities, verdedigd door een leger afgestudeerden, zich daartegen verzette. De mogelijkheden voor radicale veranderingen moesten worden gezocht in plaatsen zonder negentiende eeuwse relictten. In een nieuw college in het uiterste westen zou hij geen last hebben van alumni, niet beperkt worden door in het verleden aangegane verplichtingen en daardoor snel vooruit kunnen komen.

Als eerste president van Reed College had Foster uitgesproken opvattingen over zowel het praktische als het morele belang van de voorgenomen krachtige inspanning. Hij meende dat een private college een speciale eigen doelgroep moest zien te vinden. Want als Reed enerzijds het in Boston en Philadelphia gangbare model diende te vermijden, dan moest het anderzijds ook niet de wijze van doen imiteren van in eigen stad en streek gevestigde openbare staatscolleges. Want dan zou het net zo goed zelf ook een vestiging van een staatsinstelling kunnen zijn. Private colleges moesten dingen doen waar staatscolleges niet aan toe konden komen. Het nieuwe college zou geheel zijn eigen weg moeten gaan. Het zou staan voor wat goed was, standvastig, desnoods alleen.

Het zou een college zijn waarin intellectueel enthousiasme dominant was. De serieuze student had geen tijd en belangstelling voor andere dingen, zeker niet voor college life. Fosters vasthouden aan dit ene doel was behoorlijk fanatiek en het college zou door supporters en hemzelf trots utopistisch worden genoemd, daarmee irritatie oproepend bij belangrijke buitenstaanders.

Om het college van de grond te krijgen, waren vier dingen nodig:

1. Een adequate, kwalitatief hoogwaardige docentenstaf (faculty)
2. Een campusleven dat uiterst stimulerend was voor serieuze intellectuele prestaties
3. Een intelligente en serieuze studentenpopulatie
4. Een reputatie die voldoende ondersteuning zou opleveren, ook in financieel opzicht

Foster was vast van plan, ja had zelfs gezworen, geen studenten te zullen toelaten die niet in alle opzichten aan de toelatingseisen voldeden. Geen voorwaardelijk toegelaten studenten dus.

Het willen deelnemen aan of winnen van sportwedstrijden kon geen motief zijn om aan Reed in te schrijven of er te blijven of, als men er was, de studie te verwaarlozen. Dat was hier niet aan de orde. Het gehele sportprogramma van Reed bleef binnen de grenzen van het eigen college en strikt op amateurbasis. De participatiegraad was daarbij wel hoog; meer dan 90 procent van zowel de mannelijke als de vrouwelijke studenten.

Sociale activiteiten hadden ook tot doel bij te dragen aan versterking van de studie-atmosfeer.

President Foster werkte aan een ongewone combinatie van een op wetenschappelijke kwaliteit gericht college en betrokkenheid bij de gemeenschap. Het college diende bij te dragen aan de intellectuele verheffing en toenemende verlichting van zijn omgeving, dat was Portland en zijn burgers. De President sprak over Portland als de stad die de campus is.

Foster was voorstander van een sterke invloed van de docentenstaf op leven en werk van campus en college. Naar aanleiding van een incident aan de universiteit van Utah in Salt Lake City, waar op arbitraire wijze een viertal professoren was ontslagen wegens niet welgevallige opvattingen, waarna 17 anderen ontslag hadden genomen, hetgeen nationaal als een ernstige inbreuk op de academische vrijheid werd beschouwd, was Foster voorstander van een statuut waarin participatie van de docentenstaf in de leiding van het college was vastgelegd. Dit statuut kwam er in samenwerking tussen de President en de docentenstaf in ontwerp in 1915 en werd in 1916 vastgesteld door het bestuur.

Tegen 1920 had Reed College nationaal een heel goede naam. Dichter bij zag het er echter heel anders uit. Het in het geheel niet deelnemen aan competitiesport werd lang niet door iedereen gewaardeerd en zelfs enigszins als on-Amerikaans beschouwd. Ook had men het in Portland niet zo op wat werd gezien als Fosters Oostkust snobisme. En het goeddoeners-imago ondervond evenmin algemene waardering, net als het politiek radicalisme en pacifisme van belangrijke leden van de docentenstaf.

Reed claimde al spoedig deel te zijn van de trotse traditie van wetenschapsbeoefening om zichzelf wille. Afgestudeerden begonnen regelmatig prijzen te winnen en beurzen (scholarships) te verwerven van statusvolle universiteiten zoals Harvard, Yale, Columbia State en zelfs Oxford. Dit zette zich

voort en bleef zo, zodat Reed nationaal en in zekere mate ook internationaal een reputatie verwierf van ongewoon en zeer goed.

Najaar 1919 nam Foster ontslag. Bestuur en leiding van het college kwamen na zijn vertrek in handen van een daartoe aangewezen groep bestuurders en regenten en een interim-comité uit de docentenstaf. Hiermee werd de docentenstaf deel van het collegebestuur. De uittocht van docenten ging echter door, zodat in 1920/1921 nog slechts 8 docenten en de bibliothecaris over waren. Maar het lukte te overleven. De lessen en colleges werden gegeven en een jaar later werd een nieuwe president gevonden. Zoals men later zei: Een handvol getrouwen was er in geslaagd de goede traditie van Reed te redden.

De tweede president ging door in de lijn van Foster en herstelde heel veel, voordat hij in 1924 op de leeftijd van 43 jaar overleed. Hij versterkte Reed in datgene waaraan zij was begonnen en wat zij wilde zijn. Een voorbeeld van academische ernst en taaiheid. Dit was het begin van het geïntegreerde Humanities Programma aan Reed, als een van de eerste colleges die in de jaren daarna geïntegreerde studieprogramma's zouden ontwikkelen. Aan dit programma was geen ontkomen, voor welke student dan ook en gaandeweg werd het het symbool van de idealen van Reed.

De facultaire organisatie werd vervangen door een structuur met grotere divisies. Er waren er vier: Literatuur en taal, Geschiedenis en sociale wetenschappen, Wiskunde en natuurwetenschappen, Filosofie, psychologie en onderwijs.

Dit bleek een duurzame organisatiestructuur en werkwijze. Veertig jaar later bestond zij nog.

De financiële situatie verbeterde, maar de middelen bleven krap. Heel hard werken door docenten en assistentie van studenten waren noodzakelijk. De student-staf ratio steeg van 10 op 1 naar 17 op 1.

Met het vertrek van Foster en zijn militante sociale wetenschappers verdween de afwijkende spelling en de verbeterzucht van Portland en zijn burgers. Maar het college begon wel een eigen cultuur te ontwikkelen en introvert te worden. De praktijk om studenten geen cijfers of beoordelingen mee te delen werd geleidelijk een cultuurkenmerk waarop men trots was. Je moest studeren om het studeren zelf, om intellectueel te groeien en niet voor de cijfers.

Na de dood van de tweede president werden de senior leden van de docentenstaf het machtscentrum op Reed. Dit waren niet meer dan 12 personen.

Het college bleef gaan voor zuiver intellectueel werk. De zuivere kennis in de liberal arts. De kennis om zichzelf wille.

Als gevolg van de strenge en terughoudende attitude van de docentenstaf met betrekking tot beoordeling van studenten en werk en de begaafde en competitief ingestelde studentenpopulatie, werd het college sterk sanctie-gericht. Er was natuurlijk wel communicatie tussen studenten en docenten resp. begeleiders. Studenten werden zeker gewaarschuwd als hun resultaten daartoe aanleiding gaven. Maar in het algemeen werd meer aandacht geschonken aan het communiceren van slechte resultaten dan van goede. (Binnen de Amerikaanse cultuur bepaald ongebruikelijk, binnen de Nederlandse niet)

Onder de studenten heerste een sterk eigen groepsgevoel. Reed was anders. Daardoor werd de cultuur sterk intern gericht. Studenten bevonden zich het liefst op de campus en bemoeiden zich weinig met de wereld buiten. Daardoor hadden bepaalde aspecten van de cultuur, die al vanaf het begin aanwezig waren, de neiging uit te groeien tot extreme vormen, ja in zekere zin tot obstakels.

Een daarvan was informeel gedrag en individualisme in activiteiten buiten het curriculum. Aanvankelijk hadden er wel clubs en dergelijke bestaan, maar gaandeweg was dit verschijnsel minder geworden en op den duur vrijwel geheel verdwenen. Tegen 1960 waren er buiten de studie vrijwel geen gezamenlijke en sociale activiteiten meer. De studenten wilden het zo. Vergeleken met andere colleges waren zij weinig geïnteresseerd in studenten medezeggenschap en in activiteiten buiten het curriculum.

Een tweede kenmerk was een afkeer van regels. In het begin had men een algemeen beginsel van eer en goed gedrag op zichzelf voldoende gevonden, met specifieke uitwerking in regels en dergelijke. In de jaren dertig waren de studenten nog wel geneigd zich aan deze ecode en de daarop gebaseerde regels te houden en overtredingen te bestraffen. Maar na de Tweede Wereldoorlog was dit niet meer het geval. Studenten wensten, naar zij zeiden volgens de Reed tradities, als volwassenen te worden behandeld. Zo werd non-conformisme een onderscheidend cultuurkenmerk van Reed. Maar wel steeds tegen de achtergrond van het beeld van de jonge wetenschapsbeoefenaar, wiens huis de collegezaal, de bibliotheek en het laboratorium is.

Naast dat van intellectueel topniveau, ontwikkelde Reed geleidelijk een even sterk imago van politiek radicalisme en maatschappelijk non-conformisme.

Dit bracht vanzelfsprekend een relatief smalle sociale basis in de buitenwereld met zich mee. De campus raakte steeds meer in een sociaal isolement. Het college functioneerde autonoom.

Geleidelijk was er qua aantal afgestudeerden een ontwikkeling van de Humanities in de richting van de Sciences (wiskunde en natuurwetenschappen). Na de tweede wereldoorlog versnelde deze ontwikkeling. Dit leidde tot uitbreiding van de docentenstaf in de bètavakken en tot toenemende interesse in research, alsmede tot de mogelijkheden daartoe en de bouw van nieuwe gebouwen, laboratorium- en andere faciliteiten.

Zo zag Reed College van eind jaren vijftig er heel anders uit dan dat van vroeger. De extreme nadruk op onderwijs verschoof gaandeweg in de richting van een combinatie van onderwijs, onderzoek en publiceren.

In de jaren na de oorlog en daarna stroomde een groot aantal nieuwe docenten in. Verreweg de meesten van hen kwamen aan Reed werken vanwege de reputatie van dit college en de bij hen bekende cultuur. Een flink aantal van hen had ooit zelf aan Reed gestudeerd.

Reed College heeft zijn karakter weten te bewaren, tot in de jaren zestig en daarna.

Uit: Burton R. Clark, *The Distinctive College*, 1999, Part 2, Reed, vertaling en parafrasering MLH.

6.6 Intellectueel topniveau en gewoon niveau die elkaar versterken.

Topambities en verdraagzaamheid.

Frank Aydelotte, Swarthmore College, vanaf 1920.

Honors program en course program. Studenten die een excellentieprogramma volgen en studenten die het curriculum volgen.

Scheiding van werkelijk geïnteresseerd en gemotiveerd studeren voor intellectuele diepgang van gewoon studeren voor een graad.

Rond 1920 was Swarthmore een solide college met een gevestigd karakter.

Uitstekende accommodaties en faciliteiten, goede financiële basis, kwalitatief

behoorlijk tot goed onderwijs. Ruime bekendheid door de sportactiviteiten. Wel gedomineerd door enkele Quaker-families, wat de maatschappelijke basis smal maakte.

Indien ooit een Amerikaan een groot liefhebber van Oxford is geweest en als zijn ambassadeur in de Verenigde Staten heeft willen gelden, dan was het Frank Aydelotte wel. Hij studeerde zelf enige jaren als Rhodes Scholar in Oxford en behaalde er een graad. In 1918 werd hij Amerikaans secretaris van de Rhodes' Trustees en daarmee verantwoordelijk voor de toekenning en administratie van de Rhodes Scholarships in de Verenigde Staten, wat hij tot 1953 bleef.

In 1919 probeerde het bestuur van Reed hem zonder succes naar Portland te halen. Kennelijk waren de Quakers in het bestuur van Swarthmore er aan toe iemand te benoemen die voor de onderwijskwaliteit zou gaan. En kennelijk vond Aydelotte Swarthmore een geschikte plaats om dit te doen. Hij meende daar de benodigde vrijheid en ruimte wel te kunnen krijgen. Achteraf is dit oordeel juist gebleken.

De nieuwe president ging voor hogere standaards. Kwaliteit, meer dan kwantiteit, is de grote behoefte van het Amerikaanse onderwijs, was zijn opvatting.

Wat het streven naar de hoogste kwaliteit betreft, begon hij met zich te concentreren op wat gedaan kon worden voor diegenen die werkelijk geïnteresseerd waren in zaken van de geest. Hoe konden de beste studenten worden gebracht tot hogere niveaus van intellectueel initiatief en onafhankelijkheid en daarbij ook worden getraind in leiderschap?

Dat kon door diegenen die deze interesse en dit talent hadden te scheiden van diegenen die dat niet hadden. Het scheiden van de honors student (die kon deelnemen aan een excellentieprogramma) van de gemiddelde gewone student. Op de wijze zoals in Oxford. Swarthmore kon het allebei hebben: werk van hoge kwaliteit voor sommigen en traditionele werkniveaus voor de rest.

Swarthmore was een klein college. Het programma van hoge kwaliteit zou op de campus niet strikt kunnen worden gescheiden van de rest van het gebeuren. Het moest dus zo worden gedaan, dat het gewone leven en studeren het hoge kwaliteitswerk niet omlaag zou trekken, maar er sympathiek tegenover zou staan. Dus alleen al ter wille van dit kwaliteitsprogramma moest Aydelotte zich met de campus als geheel bezighouden. Hij moest de president van allen zijn. Hij moest ook bezien welke veranderingen essentieel waren om het kwaliteitsprogramma te kunnen ontwikkelen en uitvoeren.

De docentenstaf bleek geen kritisch probleem. De meesten waren er wel voor. Bovendien bracht de president zelf enige nieuwe docenten binnen.

In het najaar van 1922 namen 11 studenten deel aan het honors programma, het jaar daarop 15 en het jaar daarna 30. Ook werden er steeds vakken toegevoegd waarin men op dit niveau kon studeren. In het studiejaar 1925/1926 studeerden 52 studenten op dit niveau; een kwart van alle studenten.

Voor toelating tot het honors programma was er geen limiet of beleid. Men moest gewoon goed genoeg en voldoende geïnteresseerd zijn. In 1930 behaalde een derde een graad met eer. In 1932 bereikte het aantal studenten dat aan het honors programma deelnam het niveau van ca. 40 procent, waarop het bleef. In 1960 was dit nog steeds zo.

Daarnaast introduceerde Aydelotte zogenaamde open scholarships: competitieve examens voor toelating voor rekening van het college. Deze waren zo succesvol, dat er studenten inschreven die zo'n scholarship niet hadden gewonnen, maar evengoed aan Swarthmore wilden studeren. Eind jaren twintig was het aantal kandidaten voor

inschrijving ongeveer 10 keer zo groot als het aantal eerstejaars dat kon worden geplaatst. Maar Aydelotte wilde het college niet uitbreiden. Liever introduceerde hij competitieve toelatingseisen, ten einde, zoals hij zei, de academische standaards te verhogen. En ook al bleef het aantal kandidaten tijdens de moeilijke jaren dertig niet zo hoog, het bleef toch mogelijk de besten te selecteren voor toelating en voor deelname aan het honors programma.

Onder Aydelotte veranderde de maatschappelijke basis van Swarthmore van lokaal, regionaal en groepsgebonden in nationaal. Langzaam maar zeker werd de spreiding in herkomst van de studenten vergroot.

Bij de traditionele sponsors leverde dit tegenzin op. Zij stelden prijs op toelatingsprivileges. Maar Aydelotte's visie sloot goed aan bij die van de General Education Board en andere invloedrijken, die kwaliteitsverbetering in het Amerikaanse hoger onderwijs voorstonden. Zijn plannen kwamen minder utopistisch over dan die van Arthur Morgan op Antioch en redelijker en vooral omgevingsvriendelijker dan de compromisloze gang van zaken op Reed. Hier was een stevig op zijn benen staand college, met een nieuwe president, wiens doel was het onderwijs te verheffen tot de hoogst mogelijke standaard en wiens aanpak de beste was van Brits hoger onderwijs.

Wat betreft Swarthmore's reputatie een citaat:

Als ik een klein college moest kiezen, dan zou ik Swarthmore bovenaan de lijst zetten. Gelegen net buiten de cultureel rijke stad Philadelphia, met een tolerante en intelligente Quaker-achtergrond, is dit college een van de kleinere instellingen die in staat zijn geweest docenten te benoemen die in niveau degenen aan de grote universiteiten benaderen. En toch nooit hebben vergeten dat stimulerend onderwijs de eerste taak van een college is. Onder de bekwame leiding van president Aydelotte heeft het de verleidingen weerstaan van grootheid en iedere soort beroepsopleiding en heeft het zijn zeer aanzienlijke middelen ingezet voor eerste klas onderwijs.

Na twintig jaar beëindigde Aydelotte zijn presidentschap, toch wel wat vermoeid door de voortdurende kritiek van alumni en werd (na Albert Einstein) de tweede directeur van het Institute for Advanced Study aan Princeton University, de functie momenteel bekleed door Robbert Dijkgraaf.

Overall was honors inmiddels een symbool voor excellentie en Swarthmore een symbool voor honors geworden.

Aan Swarthmore werden de verschillen tussen honors en pass (course) studenten steeds kleiner. Deze waren tenslotte significant kleiner dan tussen studenten aan Swarthmore en die aan een gemiddeld liberal arts college. Ook de pass studenten aan Swarthmore waren van hoog niveau.

Door de jaren heen ontwikkelde de docentenstaf een diep commitment met het honors programma en met de manier zoals het op Swarthmore functioneerde. Jonge nieuwkomers onder de docenten waren wel eens van oordeel dat het honors programma te veel specialisatie inhield en dat studenten meer gelegenheid zouden moeten krijgen vakken in de breedte te kiezen. Maar steeds opnieuw ondervonden zij dat dit geen punt van overweging of discussie was. De algemene consensus onder de docentenstaf was dat het programma zoals het was goed was. Ook het zo nu en dan vooral van buiten gehoorde argument dat de ongelijkheid tussen honors en gewone studenten ondemocratisch zou zijn, maakte geen enkele indruk, ook niet op de studenten zelf.

Twee decennia later was dit nog steeds zo. De docentenstaf geloofde heilig in het college en was er trots op.

Aan Swarthmore ging wetenschappelijk werk niet ten koste van aandacht voor de studenten, wat aan universiteiten zoals Berkeley evident wel het geval was.

Universiteit betekent specialisatie, onderzoek en publicaties. College betekent vooral goed onderwijs en daarnaast publicaties.

Het algemeen klimaat aan Swarthmore was gematigd liberaal. De docentenstaf was wat je kan noemen solide liberaal, maar niet radicaal. Iets van de Quaker cultuur was zeker nog aanwezig. De docenten wensten zeker wel enige beperkingen in de vrijheden van de studenten. In religieus opzicht was de docentenstaf eveneens gematigd liberaal. Religieuzer dan aan de meeste andere colleges, maar minder religieus dan aan kerk gebonden colleges. Begin jaren zestig was nog slechts een op de zeven docenten Quaker. Maar de medewerkers en het bestuur bestonden nog wel voor het grootste deel uit Quakers en de Quaker-docenten waren invloedrijk onder hun collega's. Het klimaat van liberaal Quakerisme beviel allen over het algemeen goed, of men zelf nu religieus was of niet.

Door dit verdraagzame klimaat is de Quaker status van het college nergens ooit ter discussie geweest. Besluitvorming door the sense of the meeting behoort hier ook toe. In Quaker gemeenschappen is deze procedure gebruikelijk. Aldus besliste bijvoorbeeld ook de docentenstaf nooit door middel van stemming. Niemand vroeg daar ooit om. Men beslist door consensus. Als een minderheid bemerkt dat haalbaarheid en/of uitvoerbaarheid van een voorstel in een andere richting ligt, lost het minderheidsstandpunt dikwijls als vanzelf op. Of het blijft en dan wordt het serieus genomen en wordt de discussie voortgezet. Komt men er in de vergadering niet uit, dan wordt het doorgeschoven naar een volgende bijeenkomst, in de hoop dat tussentijds de nodige ontwikkeling van standpunten plaatsvindt. Blijft het een probleem, dan wordt het voorstel ingetrokken.

Zacht gezegd is dit een in de meeste bedrijven en instellingen ongebruikelijke gang van zaken. Dit geldt ook voor colleges en universiteiten. Het werkt eigenlijk alleen in kleine organisaties/colleges met veel oog en oor contact. Er moet meer eenheid ervaren worden dan diversiteit. Iedere beslissing door consensus is een persoonlijke keuze van iedere deelnemer. Allen zijn er dus bij betrokken en dit verhoogt het persoonlijk commitment sterk. Dit is uitermate geschikt voor het oude ideaal van een gemeenschap van geleerden. Zo kon Swarthmore dit ideaal in onze eigen tijd benaderen.

Er was feitelijk geen onderscheid tussen docentenstaf en ondersteunende staf. Allen behoorden tot de faculty. Zo was er bijvoorbeeld een vice president Finance, tevens Controller en docent economie.

In tegenstelling tot andere colleges, zoals Antioch en Reed, ondervond Swarthmore minder problemen rondom identiteit en levenswijze in de jaren vijftig en zestig.

Traditie en verwachtingen waren duidelijker. Verder wenste men dat academisch werk en sociaal leven werden geleid door goede smaak en geaccepteerde gedragswijzen, liever dan door regels.

Waarschijnlijk als gevolg van deze duidelijkere sociale structuur waren de uitvalpercentages veel lager dan op Antioch en Reed. Wie eenmaal binnen is, slaagt gewoonlijk ook wel. Daardoor was er op Swarthmore nooit een neiging om het te zien en gebruiken als junior college, voor de eerste één of twee jaar, zoals op Reed.

In de praktijk viel de regeldruk en de stress erg mee. Dat kwam zeker ook doordat Swarthmore over veel ruimte beschikt. Wie op zichzelf wil zijn, vindt daarvoor altijd wel een plekje. De campus is ruim, groen en vredig.

Er was niet alleen een tweedeling in studieprogramma's, maar ook onderscheid in levensstijl. Er werd nog steeds aan sport gedaan, zij het als amateurs, maar wel op goed niveau. Er was nog steeds een zeker sociaal leven, ook wel in formele zin. Dat was vooral onder die studenten, die afkomstig waren uit de traditionele achterban, vaak ook kinderen van alumni. Zij konden zich nog als studenten traditioneel voorbereiden op het leven als volwassene. Anderzijds was er ongeveer een kwart van de studenten met een non-conformistische levenshouding en praktijk, vergelijkbaar met de studenten op Reed. Gitaarspel en folksongs, bier en hamburgers. Rommel in de slaapverblijven, maar ook zeer intelligent en goed werk. Zij veroorzaakten soms gechoqueerde reacties, maar werden getolereerd.

De meerderheid bestond echter uit gewoon toegewijde studenten, die hard werkten en in de gebruikelijke activiteiten normaal participeerden. Veelal geïnteresseerd in nationale en wereldproblemen. Op een gemiddelde campus zouden zij opvallen als een briljante minderheid. Op Swarthmore vielen zij niet bijzonder op. Ze waren de gewone studenten, die zich er thuis voelden.

Zo waren er drie categorieën studenten, die niet te zeer als afzonderlijke groepen moeten worden gezien. De grenzen waren vaag en het was niet al te moeilijk van de ene groep naar de andere over te gaan. Ook waren er die trekken van de verschillende groepen combineerden. En dit alles binnen een sfeer waarin het intellectuele de boventoon voerde en geen van de kenmerken extreem werd. De nog aanwezige disputen waren niet te exclusief. De non-conformisten verzetten zich niet tegen de leiding en studeerden goed, niet zelden in een honors programma.

Uit: Burton R. Clark, *The Distinctive College*, 1999, Part 3, Swarthmore, vertaling en parafrasering MLH.

6.7 Idee en concretisering.

Het 'Bildungs-ideaal' in het algemeen berust op de idee van de verlichte mens van renaissance en humanisme. De individuele persoon met zijn of haar eigen talenten en mogelijkheden en zijn of haar eigen verantwoordelijkheid. Hij/zij heeft zijn/haar rede en hij/zij is vrij. En de Christelijke humanist voegt hieraan toe: En dit alles heeft God hem/haar geschonken.

De idee moet om werkzaam te kunnen zijn een concrete gestalte aannemen.

Bijvoorbeeld die van Emile van Jean Jacques Rousseau.

Een concrete, de zichtbare en tastbare gestalte van de idee, treedt aan de dag binnen een bepaald tijdperk, binnen een bepaalde maatschappelijk culturele context.

In de vorm van paradigma's betreffende het mensbeeld en daarmee samenhangende maatschappelijke idealen. Zoals het humanistisch cultuur ideaal voor de zelfbewuste middenklasse. Er kunnen meer dan één concrete gestalten van de idee tegelijkertijd zijn. Dan ontstaan competitieve paradigma's; verschillende ontwikkelings- en vormingsidealen.

In het voorgaande zagen wij voorbeelden. De complete, de hele, de voor Utopia geschikte mens van Arthur Morgan en zijn opvolgers, waarbij praktijkervaring de grote leermeester is. De onafhankelijke non-conformist van William Foster en zijn opvolgers, die compromisloos gaat voor de top van de zuivere wetenschapsbeoefening, liefst om niets anders dan de wetenschap zelf en daarmee het beste in zichzelf naar boven brengt. De getalenteerde topintellectueel van Frank

Aydelotte en zijn opvolgers, die in verdraagzaamheid anderen even veel ruimte laat als hij/zij zelf ontvangt en daardoor bijdraagt aan het best mogelijke voor allen. Een concrete gestalte van de idee is tijd- en cultuurgebonden. Zij kan met haar tijd en sociaal-culturele context ten onder gaan. Of een anachronisme worden, indien zij haar tijd overleeft zonder zich voldoende aan veranderingen aan te passen. Een anachronisme dat op enig moment alsnog ten onder gaat en daarmee het voortbestaan van de idee als zodanig in gevaar kan brengen. Of sterk genoeg zijn en over voldoende aanpassingsvermogen beschikken om meerdere opvolgende tijdperken te omvatten, zoals de drie Distinctive Colleges. Maar dat is zeldzaam. Niet voor niets zijn het instellingen met een legende.

Naast de concretisering van de idee van de individuele mens door de ontwikkelings- en vormingsidealen, kunnen wij bij wijze van voorbeeld ook denken aan de concretisering van de idee van het constitutioneel koningschap; de constitutionele monarchie.

In een bepaald tijdperk moet een bepaalde persoon aan dit koningschap concreet gestalte geven. Lukt dit niet, bijvoorbeeld doordat de betreffende persoon zijn of haar eigen tijd en cultuur niet of onvoldoende verstaat, dan wordt niet alleen de persoon die koning is een anachronisme, maar kan het hele instituut van de monarchie ophouden te bestaan. In iedere tijd zal de koning die dan regeert naast het verstaan van de eigen tijd, zich in voldoende mate van de universaliteit van zijn of haar positie bewust moeten zijn en dat op in de eigen tijd en cultuur herkenbare wijze tonen.

Analoge opmerkingen kunnen wij maken over de idee de kerk. Haar zijn, haar boodschap en getuigenis zijn universeel, maar haar concrete gestalte en haar functioneren lopen per tijdperk sterk uiteen. Toch zal zij als kerk herkenbaar zijn zolang zij vasthoudt aan wat universeel aan haar is; haar boodschap en getuigenis.

7 Omgaan met talent.

7.1 Herkennen en ontwikkelen.

Een talent, een bijzondere aanleg of begaafdheid zoals bijvoorbeeld grote intelligentie of muzikaliteit, kan aan de oppervlakte liggen. Kan bijvoorbeeld al blijken uit de belangstelling van een jong kind. Dingen en prikkels waarop het reageert, of heftiger of sneller reageert dan anders en dan anderen. Wat de belangstelling trekt, de aandacht vasthoudt. Waarmee het graag, langdurig of geconcentreerd bezig is. Talent blijkt zodoende uit gedrag, of de ouders of anderen in de omgeving dit nu waarderen, leuk vinden of niet.

Maar niet altijd is het zo evident. Een kind, jongere of volwassene kan gemiddeld of boven gemiddeld intelligent zijn en een brede belangstelling hebben. Maar wat zijn nu specifieke talenten van deze persoon? Deze kunnen liggen in de cognitieve, sensitieve, sociale, technische of kunstzinnige sfeer en daarbinnen in de veelheid aan deelgebieden. Soms is het niet zo duidelijk. Soms zijn er geen passende omstandigheden waaronder een aanwezig talent manifest kan worden of zich kan ontwikkelen. Als er bijvoorbeeld binnen een familie weinig aan muziek wordt gedaan en er geen muziekinstrumenten voorhanden zijn, zal muzikaliteit bij een kind wellicht lang onopgemerkt blijven. Ook kunnen talenten eerst op latere leeftijd blijken. Het is dus belangrijk dat tijdens de groei van kind naar volwassenheid er gelegenheid is de talenten te ontdekken. Ook de onvermoede talenten. Dit geldt ook en wellicht des te meer, indien een bepaald talent al is gebleken en wellicht al wordt ontwikkeld. Er kan nog meer zijn, dat door de nadruk op dat ene in de verdrukking kan komen. Evenwichtige ontwikkeling is van groot belang.

Gewoonlijk gaan wij in Nederland bij talentontwikkeling, bijvoorbeeld bij muziekonderwijs, uit van het piramidemodel; breed aan de basis en smal aan de top. Allen die ook maar enigszins talent of belangstelling hebben volgen het onderwijs en dan zal toptalent vanzelf wel naar voren komen. Dat is natuurlijk maar de vraag. Want is deze vorm van talentontwikkeling en –ontplooiing wel voldoende stimulerend voor hoog getalenteerden? Bestaat er niet een groot risico dat zij hun motivatie of belangstelling verliezen, lang voordat hun begaafdheid aan het licht is getreden? Kunnen wij niet beter uitgaan van een trechtermodel, vragen sommigen zich af. Smal aan de basis en breder aan de top? Dus eerst het toptalent herkennen, selecteren en ontwikkelen en de dan nog beschikbare plaatsen toewijzen aan gewoon talent? Moeilijk in de egalitaire Nederlandse cultuur. Allen zijn wij immers toptalenten! Ieder op onze eigen manier. Zeker weten ja toch! Maar voor herkennen en ontwikkelen van talent in het algemeen en van toptalent in het bijzonder is selectie toch wel nodig. In Nederland gebeurt dit wel op sport gebied. Getalenteerde jongeren kunnen, na strenge selectie, bijvoorbeeld naar de diverse jeugdopleidingen van voetbalclubs.

Een eerste pijler van talentontwikkeling is concentratievermogen.

Simone Weil heeft eens gezegd, dat aandacht, concentratie, het belangrijkste, zo niet het enige, doel van de opvoeding zou moeten zijn, ook in de leertijd. Het behoeft verder geen betoog, dat het vermogen je te concentreren, de aandacht op een onderwerp gericht te houden, dus niet door het minste of geringste afgeleid te zijn, een van de belangrijkste voorwaarden is voor succesvol studeren en werken.

De tweede pijler is leervermogen, adequatio.

Adequatio betekent gelijkheid tussen object en instrumentarium waarmee het object wordt bestudeerd. Gelijkheid tussen, afstemming tussen bijvoorbeeld het intellectueel vermogen van degene die weet en datgene dat te weten is.

Positief geformuleerd: Om iets te kunnen kennen, moeten wij over het passende leervermogen beschikken. In de vorm van intelligentie, maar ook in de vorm van begrippenapparaat, taalvermogen en taalvaardigheid, denkvermogen, denksnelheid, interesse, referentiekader, enzovoort. En natuurlijk concentratievermogen.

Negatief geformuleerd: Als wij niet de adequatio hebben om iets te kennen, zullen wij niet alleen het niet begrijpen, maar zullen wij eenvoudig niet geloven dat het bestaat.

Wat in dit verband te denken van de moderne trend, bijvoorbeeld in het wiskundeonderwijs in veel Westerse landen, om de leerstof af te stemmen op de ervaringswereld van de leerling? En evenzo bij het onderwijs in vreemde talen.

Zou onderwijs de ervaringswereld van de leerling juist niet moeten vergroten? Zijn wij niet bezig een nieuwe generatie infantiele analfabeten op te leiden? Die op den duur wellicht vruchten van intellectuele en geestelijke inspanning voor hocus pocus zullen aanzien? En dat tegen steeds stijgende kosten?

Er is veel dat wij niet weten, niet omdat het onkenbaar is, maar door gebrek aan adequatio.

Vergroting van het leervermogen moet dus een belangrijke plaats innemen.

Bewustzijnsverruiming zo men wil, in de intellectuele en kunstzinnige zin van het woord.

De derde pijler is ontwikkeling en versterking van het zelfbewustzijn.

Niet in de sociaal culturele zin van het woord, zoals het klassenbewustzijn van de arbeiders. Of het masculien zelfbewustzijn van de boxer die zojuist voor de ogen van het publiek zijn tegenstander knock out heeft geslagen.

Zelfbewustzijn is bewustzijn dat wij ons bewust zijn. Dat is denken over ons denken.

Ons bewust zijn van onszelf en van wat en wie wij zijn.

Hierin is de mens uniek, heeft Pascal gezegd. Hierin is de mens groter dan het anonieme heelal, zelfs als dit hem zou verpletteren. Hij denkt over zijn denken. Hij is ongelukkig en hij weet het.

En dit maakt hem verantwoordelijk. Voor zichzelf en zijn medemensen.

De vierde pijler is kennis.

Hierbij is het onderscheid tussen convergente en divergente vraagstellingen en probleemvelden van belang. In paragraaf 2.6 is hierop al uitgebreider ingegaan.

7.2 Toptalent.

Wat is dat eigenlijk, toptalent? Laten wij het maar houden op uitzonderlijke begaafdheid. Deze kan smal zijn en zich bijvoorbeeld beperken tot grote muzikaliteit. Maar ook breed, wanneer bijvoorbeeld bij iemand uitzonderlijke intelligentie gepaard gaat met muzikaliteit en begaafdheid op het gebied van beeldende kunst.

Laten wij niet proberen verder te komen met abstracte definities en dergelijke. Liever doen wij een poging enige concrete dingen over toptalent te zeggen, zonder de pretentie van volledigheid.

Ten eerste: toptalent is uitzonderlijk en plaatst mensen bijgevolg in een uitzonderingspositie. Dit geldt bijvoorbeeld voor een getalenteerd kind en voor zijn of haar ouders. Gewoonlijk is het de sociale omgeving die de uitzonderingssituatie creëert en in stand houdt. Het kind is anders, ook als het dat zelf niet wil zijn. Om

hieraan te ontkomen ontwikkelen bijvoorbeeld intelligente kinderen in de schoolomgeving soms ontwijkingsgedrag door onderpresteren. Het sociale probleem strekt zich uit tot de ouders. Zij hebben een kind dat anders is en dat wordt door henzelf niet zelden als problematisch ervaren. Sociaal gesproken is een opvallend talent, toptalent een afwijking van het gewone en lang niet iedereen is daar blij mee.

Ten tweede: Hoe herken je toptalent? Blaise Pascal is wel het grootste genie genoemd dat de wereld ooit heeft gezien. Van hem is bekend dat hij in zijn vroege jeugd veel alleen was. Op zeker moment bleek hij, jong kind als hij nog was, een heel groot deel van de Euclidische meetkunde voor zichzelf te hebben ontwikkeld, met natuurlijk wel een geheel eigen terminologie. Toptalent heeft honger, dat blijkt wel uit dit voorbeeld. Het is kenmerkend voor toptalent, op welk gebied dan ook.

Ten derde: Toptalent is in hoofdzaak intrinsiek gemotiveerd. De drang tot ontplooiing en tot werken komt van binnen uit. Een moeten van de heiligste soort. Dat betekent natuurlijk niet dat er bij een topgetalenteerde geen sprake kan zijn van werken tegen betaling. Ook een kunstenaar of intellectueel moet eten. Zo heeft bijvoorbeeld Johan Sebastiaan Bach een flink deel van zijn werken in opdracht gecomponeerd. Maar indien de beloning, de extrinsieke motivatie, sterk domineert, dan is er waarschijnlijk geen sprake van toptalent. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor een profvoetballer op het hoogste niveau. Dat deze behoorlijk wordt beloond, is niet aan twijfel onderhevig. Dat hij daar gewoonlijk een goede prestatie tegenover wil plaatsen evenmin. Maar het scoren van een droomgoal, de goal van het weekend? Dat doet ook een profvoetballer alleen intrinsiek gemotiveerd. Dat is het toptalent, dat dat doet.

Ten vierde: Het bezit van talent in het algemeen en van toptalent in het bijzonder is niet vrijblijvend. Een niet of onvoldoende ontwikkeld talent is voor de drager ervan een bron van last en onvrede, soms niet eens bewust. Een veroorzaker van onevenwichtigheden in gedrag of zelfs persoonlijkheid en daarmee een oorzaak van psychische instabiliteit en stoornissen. En dit des te meer naar mate er sprake is van een groter talent.

Ten vijfde: Zich ontwikkelend talent is buitengewoon kwetsbaar. Het heeft een stimulerende omgeving nodig. Geen isolement, wel interactie en een zekere tegendruk. Tegelijkertijd moet worden voorkomen dat het door sociale processen omlaag wordt getrokken en niet tot ontplooiing komt. Als ontkiemend zaad dat door onkruid wordt overwoekerd en verstikt. De omgeving op scholen en universiteiten is in hoge mate bepalend. Een mooi voorbeeld van hoe dat goed kan functioneren is de combinatie van ambitie en verdraagzaamheid van het Swarthmore College van Frank Aydelotte. Dat bood niet alleen toptalent gelegenheid tot ontplooiing, maar evenzeer de gewoon getalenteerden om het beste uit zichzelf te halen, ja boven zichzelf uit te stijgen.

Ten zesde: Hoe komt iemand ertoe het beste te doen wat hij of zij kan? Het beste te geven dat hij of zij heeft? Toptalent doet dat uiteindelijk niet voor iets, maar voor iemand. *La bien aimée*.

7.3 Ontwikkelen van toptalent tot virtuositeit: kansen en bedreigingen.

Van iedere vorm van meesterschap verloopt de ontwikkeling volgens het patroon leerling, gezelschap, meester. Wij spreken ook wel van het LGM-model. Dit patroon is in zekere zin universeel. Het was geformaliseerd in de middeleeuwse gilden in heel Europa. Je leerde een vak, bijvoorbeeld dat van meubelmaker of leerlooier, niet bij je vader, maar bij een andere meester/gildebroeder. Je begon als leerling. Wanneer je een zekere staat van bekwaamheid had bereikt, in onze tijd zou dat zijn wanneer je het diploma had behaald, dan kon je het vak uitoefenen als gezelschap onder leiding en verantwoordelijkheid van een meester. Gewoonlijk was dat dan niet de meester bij wie je leerling was geweest. Als gezelschap werkte je in de praktijk van liefst meer dan één andere meester. Er zijn gildeboekjes bewaard gebleven van gezelschappen die door heel Europa reisden, om het vak bij verschillende meesters steeds beter te leren. Na het met goed gevolg afleggen van de meesterproef kon je tenslotte zelfstandig het vak uitoefenen en tot een gilde toetreden. Dan was jij op jouw beurt bevoegd tot het opleiden van leerlingen en het begeleiden van gezelschappen.

Dit patroon zien wij nog steeds terug in ieder professionaliserings- en ontwikkelingsstraject. Zoals bij professionele dienstverleners als accountants, notarissen, advocaten en consultants. Het student – bachelor – master-model van de meeste universiteiten toont het eveneens. Ook is het te zien in de ontwikkeling van toptalent.

Om een talent daadwerkelijk tot ontwikkeling te laten komen en eventueel tot virtuositeit te laten uitgroeien, zijn drie dingen nodig: leermeesters, voorbeelden en beschermers.

Leermeesters aanvankelijk natuurlijk in de leerling fase. Degenen die je de beginselen en vervolgens de fijne kneepjes van het vak bijbrengen. Maar een zich ontwikkelend talent blijft altijd leren, dus leermeesters zijn er altijd, ook in de volgende ontwikkelingsfasen.

Voorbeelden zijn nodig voor iedere vakbeoefening, in iedere fase. Maar in het bijzonder in de fase dat het talent zich door middel van eigen vakuitoefening begint te manifesteren, de ontwikkelingsfase die vergelijkbaar is met de zelffase.

Bijvoorbeeld voor de gevorderde conservatoriumstudent bij het ontwikkelen van een podiumpraktijk. Of van een atelierpraktijk bij een gevorderd student beeldende kunst respectievelijk beginnend schilder, beeldhouwer of andere beeldende kunstenaar.

Van een onderzoekpraktijk bij een promovendus en beginnend wetenschapsbeoefenaar. Maar ook daarna, wanneer de zelffase vordert en het meesterschap respectievelijk de promotie in zicht komt. En niet minder daarna, in de eigen praktijk. Aan wie spiegel je je? Wie is degene van wie je je in stilte, al dan niet bewust, altijd blijft afvragen wat hij of zij ervan zou vinden?

En dan begint bij grote talenten en toptalenten zich het eigene, het nieuwe te manifesteren. Voortbouwend op wat is geleerd van de leermeesters en getoond door degenen die ten voorbeeld zijn. Of juist een doorbreken daarvan, een tegenover, een anders. Dan zijn beschermers nodig. Gezaghebbende vakbeoefenaren, zelf behorend tot de gevestigde praktijk, tot het vakestablishment, die als leermeester hebben gefungeerd tijdens de leerling of zelffase, liefst dat laatste. Die gezaghebbend het nieuwe fenomeen als toptalent kunnen ondersteunen. En daarmee voorkomen dat het gevestigde establishment zich tegen het nieuwe keert en het elimineert, afbrandt, verdere manifestatie onmogelijk maakt. Eventueel gesteund door de media, zoals talkshows op de tv, waarin alles wat boven het maaiveld uitsteekt maar eens voor de camera moet komen uitleggen wat het zich eigenlijk verbeeldt.

Dan moeten beschermers er voor zorgen dat het nieuwe, eventueel de doorbraak, de kans krijgt te tonen wat het waard is en zijn plaats in te nemen. Eventueel in de plaats van het oude.

Er zijn meer bedreigingen voor toptalenten. Meer middelen die het establishment al dan niet bewust inzet om gevestigd te blijven.

Een eerste is de nadruk leggen op de leerling- of gezelffase waarin het talent zich nog zou bevinden en dit zo lang mogelijk rekken. Dit cultiveren door niet serieus taalgebruik. De clichés die bij een begin van herkennen niet lang op zich laten wachten. Jong talent, talent van de toekomst, veelbelovend, aanstormend talent en dergelijke. Mensen die wel als heel goed, maar nog niet als gelijkwaardigen worden beschouwd van degenen die zichzelf de top vinden, of als hun woordvoerders fungeren, zoals bijvoorbeeld recensenten en critici.

Een tweede bedreiging is uitwonen van eenmaal erkend jong toptalent. De commercie, die er zo snel mogelijk het maximale uit wil halen. Jong, vrouw, hoog begaafd, dat verkoopt. Of het nu literatuur is, klassieke muziek of beeldende kunst, ja zelfs wetenschappelijk werk. Onafzienbare reeksen optredens in binnen- en buitenland, eindeloze reizen met daarmee verbonden jetlags, opnames, presentaties, performances, festivals en veel tv optredens, allerlei vormen van merchandising. De binnen is binnen mentaliteit. Het grote geld.

Maar ook de vermoeidheid, de burn-out, soms de drank en de drugs en niet zelden het voortijdige einde, in ieder geval van de getalenteerde praktijk en loopbaan.

Met een virtuoos jong violiste liep het enige jaren geleden op het nippertje nog goed af. Zij staat weer (of nog?) op het podium, maar zegt in interviews wel veel te hebben geleerd. Velen zijn er met wie het minder goed terecht komt.

En een derde bedreiging is niet echt doorbreken. Te lang veelbelovend blijven, wat op den duur niet meer geloofwaardig is. Niet zelden doordat het eigene onvoldoende tot ontwikkeling komt, of het nieuwe geen kans krijgt of er misschien toch niet is.

'Want een wonderkind van vijftig, dat is een triest geval. Die zo veel had kunnen worden, maar die niets meer worden zal.'

(Boudewijn de Groot, Lennaert Nijgh, Een nieuwe herfst, 1996)

7.4 Ontwikkeling en vorming als sociaal en maatschappelijk probleem.

In onze samenleving worden volwassenen en kinderen steeds minder geboeid door het zelf deelhebben aan wetenschap en cultuur. In plaats daarvan is er een sterk fysiek gerichte belangstelling, vooral voor sport, waarbij de voorkeur voor vechtsporten lijkt toe te nemen.

Dit zie je al bij jonge kinderen, vooral bij jongens. Steeds minder spelen zij rustig of lezen zij. In plaats hiervan druk gedrag met veel geschreeuw en beweging, vaak al dan niet bewust gestimuleerd door de ouders.

Veel kinderen vinden het moeilijk om te luisteren, bijvoorbeeld naar voorlezen of naar muziek. Zij kunnen zich heel moeilijk concentreren. Dit is het begin van latere concentratieproblemen bij het leren.

Te verwachten is dat, als deze ontwikkeling doorzet, jongeren en volwassenen steeds meer hun toevlucht zullen nemen tot geweld, ook in situaties waarin vroeger andere middelen zouden zijn gehanteerd. Wat hiervan de gevolgen zijn, is bijvoorbeeld te zien rondom en langs de lijn bij sportwedstrijden en op de tribunes in stadions.

Als belangrijke oorzaak wordt wel genoemd de voortschrijdende secularisering en het minder algemeen bekend en aanvaard zijn van Christelijke beginselen en normen. En als gevolg daarvan het weer naar boven komen van oude heidense, met name Germaanse waarden en normen en cultuur. Zie bijvoorbeeld IJsland waar recent een nieuwe tempel is geopend voor de oude Germaanse goden, die oudere generaties nog kennen uit de geschiedenisles destijds op school. ('..de mannen besteedden hun tijd aan jagen, vissen en dobbelen. En soms verdobbelden ze ook hun vrouw....')

Ook wordt gedacht aan het minder vanzelfsprekend zijn van de rolverdeling tussen man en vrouw, ook in opvoeding en gezin. Dit tezamen met toenemende dominantie van de vrouw en vrouwelijke gevoelswaarden (feminisering). Dit alles leidt tot toenemende onzekerheid over mannelijk gedrag, mannelijke waarden en normen, zoals zelfbeheersing en grootmoedigheid en mannelijke voorbeelden in opvoeding en gezin. De man is niet meer de vanzelfsprekende overdrager van de cultuur. Daar is niets voor in de plaats gekomen. Deze traditionele taak van de man is niet door de vrouw overgenomen, zodat er nu vaak helemaal geen cultuur wordt overgedragen.

De onzekerheidsgevoelens van het individu nemen af door stimuleren van een positief zelfbeeld; versterking van het zelfvertrouwen en het zelfrespect.

Verwerven van kennis kan hieraan belangrijk bijdragen, bijvoorbeeld wiskunde, rekenen, taalvaardigheid, computergebruik, enz., zodat andere mogelijkheden ter beschikking komen om zich te uiten en waar te maken dan fysieke alleen. Jongeren moeten ook op andere manieren kunnen presteren, met name ook intellectueel. Daardoor komen mogelijkheden voor tijdbesteding beschikbaar, anders dan alleen sport, spel, competitie of anderszins fysiek.

Belangrijk is het beschikbaar komen van referentiemateriaal, door veel te laten lezen en daar gezamenlijk over na te denken en te praten. Trainen hiervan kan in groepsverband, ten einde de sociale aanvaarding van intellectueel bezig zijn te verhogen en het gevoel bij het individu weg te nemen dat zo bezig zijn niet sexy zou zijn.

Eigenwijsheid en de neiging zich niet al te zeer door groepsgedrag en groepsnormen te laten leiden, moet tot op zekere hoogte worden gestimuleerd.

Veel aandacht moet er zijn voor het stimuleren van kinderen, met name ook jongens op intellectueel en cultureel gebied. Hierbij moet ook veel aandacht zijn voor het aanleren van vaardigheden. Te denken valt aan het zelf kunnen maken van allerlei ingewikkelde berekeningen, het kunnen hanteren van methoden en instrumenten, technisch inzicht en technische vaardigheden op zo hoog mogelijk niveau, elektronica, enz. maar ook aan sociale, verbale en intellectuele vaardigheden, zoals het kunnen voordragen, citeren, debatteren, zingen, muziek, beeldende kunst, enz..

Jongeren en volwassenen zullen zich dan op andere manieren kunnen bewijzen.

De belangstelling zal anders worden gericht dan uitsluitend fysiek. Zelfvertrouwen en zelfrespect zullen toenemen.

En verborgen talent zal gelegenheid hebben manifest te worden.

(Uit: De orthopedagoog. In: Tom Berkhout De engel, typoscript 2001, geparafraseerd)

8 Het onverwachte en het onvoorspelbare.

8.1 Ideeën en idealen.

Begin 20^e eeuw was er in Europa in uiteenlopende mate belangstelling voor en betrokkenheid bij het ontwikkelen van visies op het leven en de toekomst. In Duitsland, de Donaumonarchie en Rusland was deze groot. In Groot Brittannië een stuk minder en in Frankrijk zo goed als afwezig.

In 1900 verscheen het boek 'De eeuw van het kind' van de Zweedse pedagoge Ellen Key. Dit werd in verschillende talen vertaald en bleek buitengewoon invloedrijk.

De auteur keek anders aan tegen kinderen en tegen opvoeden dan tot dan toe grotendeels gebruikelijk. Kinderen hebben recht op een liefdevolle en eerlijke opvoeding zonder hypocrisie, beperkingen en lijfstraffen, betoogde zij. Op onderwijs gericht op onafhankelijkheid en zelfstandige meningsvorming. De fundamentele voorwaarde voor het vormen van een individueel bewustzijn is een kind zodanig zeker van zichzelf te maken, dat het tegen heersende meningen, gebruiken of bekende emoties durft in te gaan. Het gangbare onderwijs pleegt letterlijk karaktermoord, vormt kinderen tot lafaards, door ze te terroriseren en te vervelen.

Zo begon de 20^e eeuw als de eeuw van het kind. De eeuw waarin het kind eindelijk echt kind zou mogen zijn. Niet langer een kleine volwassene, die zich slechts moest voorbereiden op het leven als grote volwassene.

Nee, een kind, met een geheel eigen wereld als kind. Met een geheel eigen, per kind verschillende ontwikkelingsgang. Een ontwikkeling die uiteindelijk zou moeten leiden naar de volwassenheid, waarin de mens in eigen verantwoordelijkheid zelf zou kunnen onderscheiden tussen goed en kwaad en zelf zou kunnen kiezen en beslissen.

Een kind dat voldoende tijd en gelegenheid moest hebben om te spelen en te fantaseren. Dat speelgoed nodig had dat bijdroeg aan de ontwikkeling en ruimte liet voor verbeelding.

In verschillende Europese landen kwam het tot stichten van vernieuwingscholen. Zoals in 1907 de Casa dei Bambini door Maria Montessori. En eerder al in 1901 een anarchistische Moderne School in Barcelona, gesticht door Francisco Ferrer. En het weeshuis Dom Sierot in Warschau, een project van Janusz Korczak.

Een van de meest succesvolle en progressieve van deze onderwijsprojecten was de particuliere meisjesschool gesticht door Eugenie Schwarzwald, midden in Wenen. Ze was rijk, vervuld van zelfvertrouwen en een echte intellectueel. Ze wilde kinderen een alternatief bieden voor het weinig inspirerende onderwijs, zoals ze dat zelf had genoten. Daartoe creëerde ze een lesprogramma dat aansloot bij het wereldbeeld van de Weense artistieke avant-garde. Vooraanstaande Weense kunstenaars bezochten haar fameuze salon en ze wist sommigen over te halen les te komen geven op haar school. Adolf Loos gaf er les over architectuur, Arnold Schönberg over muziek. Alleen de komst van schilder Oskar Kokoschka leidde tot problemen met de autoriteiten. Hij had geen onderwijsbevoegdheid en kreeg daarom van het ministerie geen toestemming om les te geven. Toen Schwarzwald protesteerde dat hij een genie was, antwoordde de minister koeltjes: 'In genieën voorziet het leerplan niet.'

(Vrij naar: Philipp Blom, De duizelingwekkende jaren, Europa 1900-1914, hoofdstuk 8, 1907: Dromen en visioenen.)

8.2 Wat van de natuurkunde niet te verwachten viel. Albert Einstein.

Omstreeks de eeuwwisseling onderzocht de fysicus Ernest Rutherford het verschijnsel straling met de bedoeling de aard van de materie, de structuur van het atoom, beter te begrijpen. Op basis van experimenten die hij samen met Niels Bohr deed, kwam hij tot de conclusie dat atomen niet waren wat tot dan toe was gedacht. Doorlaten van relatief zwakke alfastraling was alleen mogelijk, dacht hij, als een atoom eigenlijk vooral uit lege ruimte bestond. Als het deed denken aan een zonnestelsel, de volledige massa ervan samengedrukt in een zon-achtige kern die tienduizend keer kleiner was dan de baan van de elektronen die er omheen cirkelden en het volume van het atoom bepaalden. Materie bleek niet zo vast of stabiel te zijn. Zij was tenminste deels gebundelde energie, constant in beweging. Feitelijk was er op de wereld niets dat echt stil stond. Of vast was. Op atoomniveau was alles snelheid en energie.

De stappen vooruit in de theorievorming, verbeterde apparatuur, de observatie van verre sterren en elektromagnetische velden had de gangbare natuurkundige begrippen op de proef gesteld en gaten blootgelegd in de actuele wetenschappelijke modellen van de wereld.

De wetenschap was op een dood spoor beland. Beschrijvingen van bewegende lichamen, van de aard van tijd en ruimte, waren in tegenspraak met de waarneming. Met betrekking tot de snelheid van het licht en hoe zich dat door tijd en ruimte beweegt, had de fysica haar vermogen verloren accurate voorspellingen te doen. Michelson had na zijn vruchteloze experiment de stemming onder de toenmalige natuurkundigen verwoord, toen hij in 1899 stelde:

'De belangrijkste natuurwetten zijn allemaal ontdekt. Ze zijn zo grondig getest dat het bijna onvoorstelbaar is dat ze ooit nog als gevolg van nieuwe gegevens zullen moeten worden bijgesteld. [...] Onze ontdekkingen in de toekomst zullen liggen op het vlak van de zes cijfers achter de komma.'

De relatie tussen materie en energie, of de convergentie tussen die twee, was ook het onderwerp van de vrijetijdsbesteding van een wetenschappelijke buitenstaander, de 'expert derde klasse' van het Zwitsers Bureau voor Intellectueel Eigendom in Bern, de jonge Albert Einstein.

Als theoreticus formuleerde hij een wereldbeeld dat de ontdekkingen van mensen als Röntgen, Rutherford en de Curies bevestigde. Zijn twijfel had echter niet zozeer betrekking op de samenstelling van de materie, maar op de aard van tijd en ruimte. Na Einstein was de wereld niet meer hetzelfde.

Al vanaf zijn jongste jaren was hij een onafhankelijk denker. Van de status quo in de natuurkunde was hij dan ook niet bij voorbaat onder de indruk. Als Michelson en Morley niet hadden gevonden wat ze zochten, dan was dat omdat ze te klein hadden gedacht, omdat ze hun analyse onvoldoende hadden losgezien van de menselijke ervaring. De tijd is namelijk geen absolute waarde waarbij de klokken voor ons allemaal gelijk lopen. De tijd is relatief en hangt af van de mate van beweging van de waarnemer, ook al heeft dit gegeven pas echt betekenis bij zeer hoge snelheden. Terwijl de gemeten tijd afhangt van de persoon die meet, is de snelheid van het licht constant. De vertraging van de tijd bij hoge snelheden betekent dat de snelheid van het licht niet samenhangt met de snelheid van de waarnemer, maar altijd dezelfde waarde kent: 299.792.458 meter per seconde. Er bestaat geen object met enige massa dat deze snelheid kan halen. Daarvoor zou het oneindige

energie nodig hebben. Maar hoe dichtert een object haar benadert, hoe trager de tijd voortgaat vergeleken met een tragere of stilstaande waarnemer.

Einstein had tijd en ruimte weten te bevrijden van de menselijke ervaring, van de oude manieren om tegen de wereld aan te kijken. Hij had logische consistentie boven de waarneming gesteld. Eerdere theorieën voldeden niet, zo toonde hij aan, omdat die berustten op een begrip van tijd en ruimte gebaseerd op snelheden veel lager dan de lichtsnelheid.

Wat Einsteins bijdrage nog opmerkelijker maakt, is dat de meeste wiskundige en natuurkundige begrippen van zijn theorie al bekend waren, maar dat geen van zijn collega's de intellectuele moed had een beslissende stap verder te gaan. Wetenschappers als de Curies en Rutherford, Max Planck en Niels Bohr hadden als eersten de suggestie gewekt dat het wezen van de materie niet was wat het leek. Nu waren tijd en ruimte zelf veranderd.

(Vrij naar: Philipp Blom, De duizelingwekkende jaren, Europa 1900-1914, hoofdstuk 4, 1903: Een vreemd schijnsel.)

8.3 Het zou nooit meer worden zoals het was. Serge Diaghilev.

Ongekend waren het tumult en de woede die in 1913 in Parijs ontstonden tijdens en na de eerste opvoering van *Le Sacré du Printemps*, een ballet van Igor Stravinsky. Hij had al naam gemaakt met twee even vernieuwende als virtuoze composities, *De Vuurvogel* en *Petroesjka*.

Het gewraakte ballet was gemaakt in opdracht van Sergej Diaghilev, die het gezelschap *Ballets Russes* had opgericht. Het eerste seizoen in 1909 was een succes, niet in de laatste plaats dankzij de briljante choreografie van Michel Fokine, die in Sint-Petersburg al naam had gemaakt. Vanaf dat moment nam Diaghilev zijn dansers jaarlijks mee op een Europese tournee. Het gezelschap stond bekend om zijn vernieuwende dansstijlen en decors. Aan deze laatste werd door vooraanstaande beeldende kunstenaars meegewerkt, zoals Pablo Picasso. Daarnaast voerde het meestal traditionele balletten op, op muziek van gevestigde componisten als Aleksandr Borodin, Anton Arenski en Nikolaj Rimski-Korsakov. Stravinsky's eerste twee balletten waren goed ontvangen, maar de componist en de impresario vonden dat er iets meer gedurfd nodig was, iets wat echt tot de verbeelding zou spreken. Stravinsky had een idee: een 'oud-Russisch' lenteritueel, een offerdans rond een maagd die zichzelf dood danste als een heidens welkom aan het nieuwe seizoen, met oude mannen en vrouwen in oude kostuums en groepen jonge mensen die in extatische bewegingen uitbarstten. Hij stortte zichzelf op de compositie, werkte hard aan de muziek terwijl hij het balletgezelschap volgde om toe te zien op de uitvoering van zijn andere stukken.

In 1912 hadden Diaghilev en Stravinsky al een eerste waarschuwing gekregen voor de reactie van het Parijse publiek op muziek die het schandalig achtte. Diaghilev had Vaslav Nijinsky, de mannelijke ster van het gezelschap, toestemming gegeven een eigen choreografie op muziek van de Franse componist Claude Debussy op te voeren, *L'Après-midi d'un faune*. Een fantastisch impressionistisch stuk, geïnspireerd op een gedicht van Stéphane Mallarmé, over een lome middag waarop een Griekse faun een geliefde nimf achterna zit, van wie hij niet meer dan een achtergelaten sluier te pakken weet te krijgen. De faun werd gedanst door Vaslav Nijinsky zelf.

Het publiek lette echter minder op de kwaliteit van het acteerwerk, maar meer op het 'laatste liefdevolle gebaar met de sluier', waarbij Nijinsky zichzelf over de sluier vleide en in alle openheid, voor de ogen van het Parijse publiek, speelde dat hij masturbeerde.

Al tijdens de voorstelling verlieten mensen de zaal en de recensies waren bijna allemaal vernietigend.

De *Sacré du Printemps* was een revolutionair stuk, niet alleen qua orkestratie en instrumentgebruik, maar in zijn hele opzet. Elke traditionele structuur was losgelaten. In plaats daarvan kwamen verschillende motieven en passages met ongekende kracht op de luisteraar af. Er klonken roffelende, stampende ritmes, waarbij de percussie- en strijkinstrumenten een angstaanjagende geluidsmuur vormden; de houtblazers speelden beurtelings dissonant, klaaglijk en archaisch streng; de koperblazers kwamen agressief en brutaal tussenbeide, vaak gevolgd door een plotselinge stilte. Kronkelende fluiten en flikkerende trillers leidden indringende, bijna extatische delen in, waarbij het hele orkest tot het uiterste werd gedreven: een deinende massa van exact gecalculerde, dwarse ritmes, momenten van vreemde schoonheid en onheilspellende kalmte gevolgd door enorm krachtige uitbarstingen, motieven uit de volksmuziek en van pelgrimskoren tegen koortsachtige syncopen, een genadeloos ritueel, waarbij de lichamelijke kracht van de dans net zo hoorbaar was als het vogelgezang en het gegil van het slachtoffer. Muziek zou nooit meer hetzelfde zijn.

Zodra tijdens de première de eerste tonen klonken, was het duidelijk dat er iets zeer ongehoords ging gebeuren. De eerste twee minuten bleef het publiek nog stil. Daarna klonk er boegeroep en gefluit van de bovenste rijen en al gauw ook uit de stalles. Mensen die naast elkaar zaten, begonnen elkaar op het hoofd te slaan met de vuist, met wandelstokken en wat ze maar bij zich hadden. Hun woede richtte zich al snel tegen de dansers en vooral tegen het orkest. [...] Alles wat maar voorhanden was, werd in hun richting gegooid, maar ze bleven gewoon doorspelen.' De chaos was compleet toen mensen in het publiek andersdenkenden te lijf gingen. Overal braken gevechten uit en werden mensen tot een duel gedaagd.

In de grootst mogelijke superlatieven waren de kritieken vernietigend. Zelfs de meest progressieve journalisten toonden zich beleefd geschokt. Ook de meest interessante zoektocht leidde niet altijd tot het gelukkigste resultaat, was daar een fijnzinnig commentaar. Verder dan dit kan men niet gaan.

Een jonge luisteraar stelde met oprecht enthousiasme dat hij zich door het stuk 'ontworteld' voelde. 'Schoonheid voel je in je buik. Genialiteit kan net zo min worden geanalyseerd als elektriciteit. Mensen hebben het, of ze hebben het niet. Stravinsky heeft het. [...] Het Russische gezelschap heeft me geleerd dat je eerst levend moet verbranden voordat je herboren kunt worden.'

(Vrij naar: Philipp Blom, *De duizelingwekkende jaren, Europa 1900-1914*, hoofdstuk 11, 1910: De nieuwe menselijke natuur.)

8.4 Onze ideeën zijn even op. Gerard 't Hooft.

(NRC Handelsblad zaterdag 22 maart 2014, geparafraseerd)

Gerard 't Hooft (1946) groeide op in een natuurkundige familie. Zijn oudoom Fritz Zernike won in 1953 de Nobelprijs voor zijn uitvinding van de fase contrast

microscop. 't Hooft studeerde theoretische natuurkunde aan de Universiteit Utrecht en promoveerde daar bij Martin Veldman. In 1977 werd hij er hoogleraar. In 1999 kreeg 't Hooft, samen met Veldman, de Nobelprijs voor het werk dat hij tijdens zijn promotie onderzoek had gedaan.

In 't Hooft's jeugd werd zijn aanleg geprikkeld. Hij zegt:

'Ik groeide op toen de atoombom net was gevallen. Belangrijke uitvindingen zoals de computer en de televisie zaten er aan te komen. Er werd over kernenergie gesproken. Allemaal buitengewoon boeiend voor een kind als ik. Ik begreep dat kennis van de natuur de wereld kan veranderen.'

Begin jaren zeventig ontdekte 't Hooft tijdens en vlak na zijn promotie onderzoek het raamwerk dat de elektro magnetische kracht en de zwakke kernkracht onder één noemer brengt. Die theorie werd de hoeksteen van het standaardmodel, dat een beschrijving geeft van de bouwsteentjes van de materie en van de krachten die hen bijeen binden tot atomen en moleculen, sterren en planeten, dieren en mensen. Wat 't Hooft en collega-fysici destijds niet konden vermoeden, was hoe precies hun model die bouwsteentjes van de natuur beschrijft. Hij zegt:

'We zagen het echt als een model, een abstractie van de werkelijkheid waarmee je kunt rekenen. We verwachtten op obstakels te stuiten, nieuwe, onverwachte deeltjes te zien opduiken. In plaats daarvan verscheen in grote experimenten het ene na het andere bouwsteentje precies waar en hoe de theorie dat voorspelde. Tot aan het Hicks deeltje aan toe, dat anderhalf jaar geleden de kroon op het standaardmodel zette. We zaten veel dichterbij de waarheid dan we dachten.'

Dat geeft nu problemen, bevestigt 't Hooft. Hoe moeten fysici verder? De natuur heeft weliswaar hun voorspellingen bevestigd, maar heeft geen nieuwe aanwijzingen gegeven. Hoe kunnen fysici zo de natuurwetten op een dieper niveau doorgronden? Begrijpen waarom dat standaardmodel zo goed werkt? Of, nog een stap verder, eindelijk de grote theorieën van de moderne natuurkunde onder één noemer brengen. De kwantummechanica, die de kleine deeltjes beschrijft en de algemene relativiteitstheorie, die de kosmos op grote schaal in formules vangt. Hoe moeten ze zonder aanwijzingen uitmaken welke ideeën daarover zinvol zijn en welke hen op een dood spoor zullen zetten.

Over de rol van theoretische en die van experimentele fysici:

'Achteraf bezien zat het vak een beetje in het slop toen ik in de natuurkunde begon en waren vooral theoretici verkeerd bezig. Daarna was er een kentering en begon een periode waarin theorie en experiment hand in hand gingen. De theorie nam het voortouw. Experimentatoren bevestigden en verfijnden de voorspellingen en alle puzzelstukjes vielen op hun plek. Nu is de theorie weer in moeilijkheden aan het raken. Er zijn vele uiteenlopende theorieën. Het experiment zal moeten uitmaken welke daarvan de werkelijkheid het beste kan beschrijven. Eigenlijk zitten we op een heel interessant punt.'

Van een crisis spreekt hij liever niet. Wel is er sprake van vertraging, zegt hij. Daar kan niemand iets aan doen en daar moeten wij doorheen.

Theoretici speculeren over supersymmetrie, extra dimensies, multiversa, snaren, etc. en experimenten bevestigen slechts wat het standaardmodel voorspelt.

Ja, bevestigt hij. En dat laatste hadden we niet verwacht. We hadden niet voorzien dat we met vrij eenvoudige formules een set vergelijkingen konden opschrijven die

de situatie zo dicht benadert. Overigens hebben bij de ontwikkeling van dat standaardmodel ook experimentatoren een enorm vernuft aan de dag gelegd. Juist dat geeft 't Hooft moed. In de nabije toekomst zullen vernuftige fysici opnieuw ideeën krijgen en vondsten doen, verwacht hij. Het kan natuurlijk dat de praktische beperkingen zo groot worden dat je een theorie alleen nog in gedachten kunt voortzetten. Misschien moeten we dan theorieën gaan beoordelen op grond van criteria als eenvoud of elegantie. Of er ontstaat een situatie waarin elk denkbaar experiment al eens is uitgevoerd, terwijl er toch nog vragen zijn.

Tja, dan zal sprake zijn van een crisis. Maar zo ver is het nog niet.

Eerst moet nu het Hicks deeltje in detail worden onderzocht. Is dat Hicks deeltje alleen? Of bestaan er bijvoorbeeld vijf varianten van? Hopelijk geven nieuwe metingen dan ook inzicht in voorgestelde uitbreidingen van het standaardmodel. Zulke uitbreidingen proberen te verklaren waarom het standaardmodel is zoals het is. Waarom de 20 parameters er in precies de waarde hebben die ze hebben. Sterk uiteenlopende waarden zijn het, die er samen toch voor zorgen dat het model precies beschrijft hoe de bouwsteentjes van de materie atomen vormen en moleculen, sterren en planeten en een kosmos die klopt. Het door collega's ontwikkelde scenario van supersymmetrie lijkt me dan, ondanks de bedenkingen die ik er ook bij heb, het meest voor de hand liggend.

Maar of de natuur volgens dit theoretische scenario werkt... Ervaring heeft me geleerd dat er meestal slechts twee mogelijkheden zijn. Of de eenvoudigste oplossing is goed. Of je zit helemaal verkeerd.

En redenerend volgens dat ervaringsfeit doet 't Hooft twee voorspellingen.

1. Er is slechts één Hicks deeltje.
2. Als er geen aanwijzingen voor supersymmetrie gevonden worden, dan is er buiten het standaardmodel en de deeltjes daarin helemaal niets.

In het laatste geval, als in termen van Sherlock Holmes de hond 's nachts niet gebloft heeft, zouden fysici dus zonder extra aanwijzingen moeten verklaren waarom dat standaardmodel zo fijnzinnig en precies is afgeregeld. Want je wilt daar toch een natuurlijke verklaring voor vinden.

Ter verklaring is wel geopperd dat er talloze heelallen bestaan, in allerlei varianten en dat wij simpelweg leven in één daarvan dat nu juist die parameters heeft die leven mogelijk maken.

Hij zegt: Het zou zo kunnen zijn. En je zou dat misschien zelfs natuurlijk kunnen noemen. Maar ik zal heel teleurgesteld zijn als dit de verklaring is. Je zegt zo namelijk: Het heelal ziet er uit zoals het er uit ziet. Want anders zaten we hier niet. En dan is er niks meer te onderzoeken. Je kunt er niks mee uitrekenen. Ik geloof het ook niet. Kijk, de eerste decimalen van die parameters zijn bepalend voor de beschrijving van de kosmos waarin wij nu zitten. Maar het gaat om reële getallen met oneindig veel decimalen. Wat zorgt er dan voor dat al die verdere decimalen er uitzien zoals ze doen? Waarom zijn ze niet anders? Dat vertelt zo'n landschap vol talloze universa niet.

Een jaar of twintig dertig geleden dachten optimistische fysici nog dat een theorie van alles binnen handbereik lag. Een theorie dus die niet alleen de parameters van het standaardmodel zou verklaren, maar zelfs de zwaartekracht met de kwantummechanica zou verenigen.

Hij zegt: 'Een deel van dat optimisme was naïviteit denk ik. Toen in 1984 de Snaartheorie in beeld kwam, was de reactie van veel collega's: Dit is zo iets moois, dit moet wel een voorbode van een theorie van alles zijn. Maar ik heb vanaf het begin tegen die mensen steeds drie dingen gezegd:

Ten eerste; zo'n claim is onverstandig, want als je voorspelling niet uitkomt, maak je jezelf een beetje belachelijk, zoals nu is gebeurd. Ten tweede; Het is niet waar, want het heelal is zo complex dat je zo wel kunt navoelen dat zo'n theorie niet voor het grijpen ligt. Tenslotte; het is oneerlijk. Stel dat over twintig of honderd jaar iemand opstaat die na diep denken en rekenen wel zo'n theorie van alles formuleert.

Misschien uit verhalen van jullie eerdere ideeën. Zeggen jullie dan: Wij wisten het al? Zo ontnem je iemand uit de toekomst de eer. Iemand die intussen wel het vuile werk opgeknapt heeft en op het rekenwerk heeft geploeterd.'

Want uiteindelijk zal die ultieme theorie gevonden worden?

Hij zegt: Ik vergelijk de natuuronderzoeker wel eens met een rat in de kooi van een experimentator die wil weten hoe slim ratten zijn. In de kooi hangt een pinda en de rat weet: in het verleden is het me steeds gelukt om zo'n pinda te pakken te krijgen. Maar nu is het echt moeilijk. Ik snap het niet. Intussen kijkt de experimentator toe en denkt: hoe lang duurt het voordat de rat in de gaten heeft op welke knop hij moet drukken?

Wij zijn als de rat. We hebben het standaardmodel gekregen met 20 mooie getallen en nog weten we het niet. Intussen zit de grote schepper te wachten met zijn armen over elkaar en denkt: Wanneer ontdekken ze nu dat ze dat moeten doen?

En die grote schepper is de formule die de kosmos beschrijft?

Ja, zegt hij, al kan ik natuurlijk niet bewijzen dat er inderdaad een natuurwet bestaat waar wij achter moeten komen. Maar ik heb goede hoop dat het mensdom voldoende snugger is om, als zo'n wet bestaat, te ontdekken op welk knopje ze moeten drukken.

't Hoofts werk is op meerdere terreinen in de theoretische fysica richtinggevend gebleken. Mocht hij zijn leven kunnen overdoen, wat natuurlijk niet kan, dan zou hij wel Johannes Kepler willen zijn, die ontdekte dat de planeten langs ellipsvormige banen rond de zon bewegen. Beeldend beschrijft hij hoe Kepler dankzij precieze waarnemingen en na veel denk- en rekenwerk en aanvankelijk ook foute aannames, een prachtig antwoord op een leuk probleem formuleerde.

En als je naar de toekomst kon reizen om de vorderingen in zijn vak te zien?

Hij zegt: Dan zou ik honderd jaar vooruit willen gaan. Tegen die tijd is een aantal zaken wel duidelijk. Zoals of de theorie van supersymmetrie de moeilijkheden van het standaardmodel kan oplossen, waar wij nu mee zitten.

Op zijn 67^e buigt hij zich het liefst nog steeds over fysische problemen. Zelfs over dat allergrootste probleem; de kwantummechanica en de algemene relativiteitstheorie.

Hij zegt: In deze discussie behoor ik tot de minderheid die de zijde van Einstein kiest. Die zei, dat zijn God niet dobbelt. Dat denk ik ook. Mijn vermoeden is dat de kwantummechanica, die met kansen werkt, uiteindelijk zal worden vervangen door een dieper liggende en eenduidiger theorie. Daarmee wil ik niet zeggen dat ik denk dat alles wat in de kosmos gebeurt al vastligt. Maar wel dat er een theorie zal blijken

te zijn met vergelijkingen die razendsnel heel precies bepalen hoe gebeurtenissen zich ontwikkelen en daarmee de kosmos.

Misschien zit het wel zo, zegt hij. Misschien is de grote bloeitijd van de fysica uit de twintigste eeuw een beetje voorbij. Toen in korte tijd de kwantummechanica en de relativiteitstheorie ontdekt werden en daarna het standaardmodel. Misschien is in de wetenschap sprake van golfbewegingen en zullen nu eerst andere vakgebieden voor doorbraken zorgen.

8.5 Naderen tot het lege centrum?

Volgens Gerard Visser kunnen wij de Europese Verlichting op twee manieren beschouwen, aan de hand van de plaats die wij aan filosofie, kunst en religie in het leven geven.

Doorgaans begrijpen wij de Verlichting als de emancipatie van de wetenschap uit het hechte verbond van religie, kunst en filosofie in de aristotelische rationaliteit van de scholastiek. Verlichting is zo beschouwd het proces van verwetenschappelijking in onze wereld. Wordt dit proces verabsoluteerd, vereenzelvigen wij alle weten met wetenschappelijk weten, dan dringt dit kunst, filosofie en religie in de marge.

Maar er is een tweede tendens, die we als de eigenlijke verworvenheid van de verlichting kunnen leren zien. Het midden, dat werd ingenomen door God, wordt in het denken niet opnieuw bezet, evenmin als dit in de arena van de politiek gebeurt, waar de plek van de macht openblijft. In plaats daarvan scharen kunst en religie, filosofie en wetenschap zich gezamenlijk rond een leeg en open midden, dat zij elk op eigen wijze, in het eigen medium, behartigen. Elke geestelijke betrekking dankt aan dit midden haar autonomie, haar zelfstandigheid, maar slechts zo lang als dit midden openblijft en niet door een van de andere verhoudingswijzen of door haarzelf wordt bezet. Voor Hegel gold filosofie als de hoogste manifestatie van de geest, voor Nietzsche was dat de kunst. Maar bezetten beiden daarmee niet opnieuw het midden, dat open dient te blijven, aangezien dit midden in het hart van het bestaan al het zijnde transcendeert?

Het gaat hier om een spiritueel grondgegeven. Het midden zelf openbaart zich het krachtigst als het in de verschillende media optimaal van zichzelf blijk mag geven.

Pas in dit kader kunnen we de emancipatie van de kunst begrijpen, die zich emancipeert, niet louter in het spoor van de wetenschap of ten behoeve van het kunstgenot, maar ter wille van de bevrijding van het eigen medium.

Ditzelfde geldt voor filosofie en religie.

(Uit: Gerard Visser, *Gelatenheid. Gemoed en hart bij Meister Eckhart*. Beschouwd in het licht van Aristoteles' leer van het affectieve, hoofdstuk 1 Inleiding, geparafraseerd)

Wie is in staat zelf bij te dragen en het centrum tussen het intellectuele, het creatieve en het spirituele leeg te laten?

Wie vrij is en onafhankelijk in handelen en beslissen. Wie de eigen beslissingen neemt en zelf de regie voert over eigen leven. Wie niet meedoet op de voorwaarden van anderen, maar op eigen of onderhandelde voorwaarden.

Wie zelfbewust is en over het benodigde leervermogen en voldoende kennis beschikt. Wie de benodigde ontwikkeling en vorming heeft ontvangen.

Wie over de verbeeldingskracht beschikt zich het niet of nog niet zijnde voor te stellen en een kind van de ware verlichting te zijn.

Wie een hongerig talent heeft en nieuwsgierig is naar het bezig zijn van anderen.

'Kennis blijft niet zonder gevolgen.
Wie te weten komt overschrijdt een grens.
Want weten is niet vrijblijvend.
Weten maakt verantwoordelijk.
Wie eenmaal weet, kan niet meer onwetend zijn.
Wie eenmaal weet, kan niet terug.
Wie eenmaal weet, staat voor de keus.'
Het grote menselijke drama.

En de plaats?

Zij is autarkisch, vrij en onafhankelijk, geen onderwerp van beleid of voorwerp van beslissen van wie dan ook buiten haarzelf.
Zij biedt gelegenheid en ruimte tot ontmoeting, uitwisseling en vraagstelling.

En zolang zij, de Prinses er nog maar is. Dit betekent de verbeelding levend houden. Ruimte voor ontstaan en ontwikkeling van ideeën, van de idee. Mogelijkheden deze een concrete gestalte te laten aannemen.

Grensverlegging en discontinuïteit gaan dikwijls langs de weg van het onvoorspelbare. Komen uit een richting of hoek waar zij allerminst werden verwacht. Zij zijn pas te zien wanneer zij hebben plaatsgevonden; uitsluitend in de achteruitkijkspiegel.

Het momentum dat er dan blijkt te zijn geweest.

Dan zal het niet op een keer gebeuren, de doorbraak. Dan zal het op een keer gebeurd blijken te zijn. Wellicht zonder als zodanig, zelfs als iets bijzonders te zijn herkend. Wellicht langer geleden dan gedacht. Wellicht heel ergens anders dan ooit voorzien en op een heel andere manier dan voor mogelijk gehouden.

Zou het dan toch echt zo kunnen zijn?

Dat voor de grootste doorbraken in religie, kunst, filosofie en wetenschap een zeldzaam of zelfs uniek momentum nodig is? Een samenvallen van tijd, plaats, personen en omstandigheden?

Tegelijkertijd historische noodzakelijkheid en kosmische wetmatigheid?

Dat zich slechts zeer zelden, wellicht slechts één maal in de geschiedenis voordoet?

Een eenmalig ontmoeten,
waarbij de vonk van de idee overslaat?

Zal dan ooit in de nabije of verdere toekomst een uitzonderlijk hoog begaafd mensenkind,

wellicht met de allergrootste moeite,

wellicht door uiterste inspanning,

tot die berg kunnen naderen?

Tot die top kunnen opklimmen?

Tot die ultieme hoogte kunnen stijgen?

(Vrij naar Tom Berkhout Terug naar Machteld, hoofdstuk 35)